

Qalib Qasimov

QAYIDIŞ HÜQUQU

Galib Gasimov

RIGHT TO RETURN

Bakı – Baku – 2026

Siyasi məsləhətçi:

Misir Mərdanov, professor, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü

Elmi məsləhətçi:

Zahid Cəfərov, hüquq elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

Ramin Quraqurbanlı, hüquq elmləri doktoru, professor

Əfsər Sadıqov, hüquq elmləri doktoru, professor

Rəvan Həsənov, hüquqşünas

Seymur Yusifli, hüquqşünas

Qayıdış hüququ / Q.Qasimov. – Bakı: Everest nəşriyyatı, 2026. – 72 səh.

Bu kitab Qərbi Azərbaycandan (indiki Ermənistan) zorla çıxarılmış azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarına qayıtmaq hüququnun tarixi, hüquqi və siyasi aspektlərini hərtərəfli təhlil edir. Qayıdış hüququ, sadəcə, siyasi qərar deyil, beynəlxalq humanitar hüquq, qaçqın hüququ və insan hüquqları çərçivəsində həll edilməli olan fundamental hüquqi məsələ kimi təqdim olunur.

Kitab Qərbi Azərbaycan məsələsi ilə məşğul olan şəxslər, hüquqşünaslar, beynəlxalq hüquq mütəxəssisləri, diplomatlar, tarixçilər və politoloqlar, qaçqın və məcburi köçkünlərin hüquqları ilə məşğul olanlar, hüquq və beynəlxalq münasibətlər ixtisası üzrə təhsil alanlar, həmçinin geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutub.

Political Advisor:

Misir Mərdanov, Professor, Corresponding Member of the Azerbaijan National Academy of Sciences

Scientific Advisor:

Zahid Cəfərov, Professor, Doctor of Law

Reviewers:

Ramin Garagurbanli, Doctor of Law, Professor

Afsar Sadıqov, Doctor of Law, Professor

Rəvan Hasanov, Lawyer

Seymur Yusifli, Lawyer

Right to Return / G. Gasimov. – Baku: Everest Publishing House, 2026. – 72 pages

This book provides a comprehensive analysis of the historical, legal, and political aspects of the right of return for Azerbaijanis forcibly expelled from Western Azerbaijan (present-day Armenia). The right of return is presented not merely as a political decision, but as a fundamental legal issue that must be addressed within the frameworks of international humanitarian law, refugee law, and human rights law.

This book is intended for those specialized in Western Azerbaijan affairs, lawyers, international law experts, diplomats, historians, and political scientists. It is also an invaluable resource for practitioners in the field of refugee and internally displaced persons (IDP) rights, students of law and international relations, and the general public.

Ön söz	6	<i>Preface</i>
Tarixin yaddaşından gələcəyin işığına	10	<i>From the Memory of History to the Light of the Future</i>
Tarixi baxış və problemin təsviri	14	<i>Historical Overview and Description of the Issue</i>
Qayıdış Konsepsiyasına istinadən problemin təsviri	17	<i>Description of the Issue with Reference to the Return Concept</i>
Ermənistanın etirafı	19	<i>Armenia's Admission</i>
Qayıdış hüquqlarının aktuallığı	21	<i>The Relevance of the Right of Return</i>
Beynəlxalq presedentlər	23	<i>International Precedents</i>
Beynəlxalq İnsan Hüquqları Qanununda geri qayıtmaq hüququ	33	<i>The Right of Return in International Human Rights Law</i>
Beynəlxalq Humanitar Hüquqda qayıtmaq hüququ	36	<i>The Right of Return in International Humanitarian Law</i>
Qaçqınlar məsələsinin və qaçqınlar haqqında qanunun gələcək inkişafı	40	<i>Future Development of the Refugee Issue and Refugee Law</i>
İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində səmərəli beynəlxalq mexanizmlər	48	<i>Effective International Mechanisms in the Field of Human Rights Protection</i>
Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun başladığı cinayət işi	58	<i>Criminal Proceedings Initiated by the Prosecutor General's Office of the Republic of Azerbaijan</i>
Nəticə	64	<i>Conclusion</i>
Ədəbiyyat siyahısı	71	<i>References</i>

İndi Ermənistan adlanan ərazi, Qərbi Azərbaycan –
İrəvan mahalı, Göyçə mahalı, Zəngibasar mahalı, Zəngəzur
mahalı – bunlar hamısı azərbaycanlılar yaşayan diyarlar olub.

Ümummilli Lider
HEYDƏR ƏLİYEV

*Territories now called Armenia, Western Azerbaijan –
Iravan mahal, Goycha mahal, Zangibasar mahal, Zangazur
mahal – all these were inhabited by Azerbaijanis.*

National Leader
HEYDAR ALIYEV

Bizim tarixi torpaqlarımız İrəvan xanlığıdır, Zəngəzur, Göyçə mahallarıdır. Biz azərbaycanlılar bu tarixi torpaqlara qayıtmalıyıq. Bu bizim strateji hədəfimizdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEV

Our historical lands are the Iravan Khanate, Zangezur and Goycha mahals. Western Azerbaijanis must return to these historical lands. This is our strategic target

President of the Republic of Azerbaijan
ILHAM ALIYEV

ÖN SÖZ
PREFACE

Tarix yaddaşdan silinmir; o heç kimi və heç nəyi unutmur. Siyasi ritorikanın pərdələri arxasında gizlədilməyə çalışılan həqiqətlər, tarixi sənədlər və hüquqi iradənin işığında yenidən gün üzünə çıxır. Oxucuların istifadəsinə verilən bu kitab, sadəcə, bir köçün xronologiyası deyil; bu, Qərbi Azərbaycandan (indiki Ermənistan) məcburi deportasiya edilmiş yüz minlərlə insanın səsini, beynəlxalq hüququn sükutuna qarşı akademik-etik bir etirazı və restorativ ədalətin bərqərar olmasına yönəlmiş fundamental hüquqi təhlilləri özündə ehtiva edən mənbədir.

Repatriasiya hüququ (qayıdış hüququ) – yəni fərdin doğulduğu və əcdadlarının məzarlarının yerləşdiyi əraziyə qayıtmaq hüququ, sadəcə, mənəvi iddia deyil, beynəlxalq hüququn *jus cogens* (məcburi) prinsiplərindən biridir. Müasir beynəlxalq hüquq paradigmasında bu hüquq dövlətlərin pozitiv öhdəliyi kimi qəbul edilir və çoxsaylı məhkəmə presedentləri ilə təsbit olunur.

Tarixi retrospektiv sübut edir ki, Qərbi azərbaycanlıların öz torpaqlarından didərgin salınması təsadüfi bir hadisə deyil, planlı bir etnik təmizləmə strategiyası-

History remembers everyone and everything; it can never be truly erased. Truths that are sought to be concealed behind the veils of political rhetoric inevitably resurface in the light of systematic documentation and legal determination. This book, presented to readers, is not merely a chronology of displacement; it is a source that conveys the voice of hundreds of thousands of people forcibly deported from Western Azerbaijan (present-day Armenia), constitutes an academic and ethical protest against the silence of international law, and offers fundamental legal analyses aimed at the establishment of restorative justice.

The right of repatriation – that is, the right of individuals to return to their country of origin and to the territory where the graves of ancestors are located – is not merely a moral claim; it is among the *jus cogens* (peremptory) principles of international law. Within the paradigm of modern international law, this right is recognized as a positive obligation of States and has been affirmed through numerous judicial precedents.

Historical retrospect demonstrates that the displacement of Western Azerbaijanis from their lands was not an accidental occurrence but

nın nəticəsidir. Bu proses təkcə demoqrafik transformasiya ilə məhdudlaşmamış, həm də fərdi və kollektiv hüquqların fundamental pozuntusuna yol açmışdır. Bu pozuntular müasir insan hüquqları doktrinası işığında analiz edildikdə qayıdış hüququnun təmin edilməsinin hüquqi imperativ olduğu aydın şəkildə görünür.

Beynəlxalq hüquq və BMT-nin Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi qayıdış hüququnu, sadəcə, bir bəyanat kimi deyil, eyni zamanda hüquqi mükəlləfiyyət kimi tanıyır. Beynəlxalq yurisprudensiyada və normativ aktlarda, xüsusilə BMT-nin qaçqınlar üzrə konvensiyalarında, məcburi köçkünlərin öz mənşə ölkələrinə qayıtmaq hüququ mərkəzi prinsipdir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, post-konflikt dövründə qayıdış hüququnun icrası həm fərdi ləyaqətin bərpası (reabilitasiyası), həm də davamlı sülh üçün zəruri şərtidir. Məsələn: Bosniya və Herseqovina və keçmiş Yuqoslaviyada BMT və ATƏT-in mandatı çərçivəsində zorla yerindən edilmiş şəxslərin qayıdış hüququ fundamental insan hüququ olaraq tətbiq edilmişdir. Cənubi Afrikada: keçid dövrü ədaləti (transitional justice) çərçi-

the result of a deliberate strategy of ethnic cleansing. This process was not limited to demographic transformation; it also led to fundamental violations of both individual and collective rights. When these violations are analyzed in light of contemporary human rights doctrine, it becomes evident that ensuring the right of return constitutes a legal imperative.

International law and the Universal Declaration of Human Rights of the United Nations recognize the right of return not merely as a declaration but as a legal obligation. In international jurisprudence and normative instruments – particularly in United Nations conventions relating to refugees – the right of forcibly displaced persons to return to their country of origin is established as a central principle.

International practice demonstrates that, in post-conflict settings, the implementation of the right of return is a necessary condition both for the rehabilitation of individual dignity and for the achievement of sustainable peace. For example, in Bosnia and Herzegovina and the former Yugoslavia, within the mandates of the United Nations and the OSCE, the right of forcibly displaced persons to return was implemented as a fundamental human right. In South Africa,

vəsində etnik diskriminasiyaya məruz qalmış toplumlarda qayıdış və reparasiya (təzminat) mexanizmləri ədalətin təmini üçün əsas alət rolunu oynamışdır.

Kitabda şərh olunan “Pinheiro prinsipləri” (“Qaçqınların və məcburi köçkünlərin mənzil və əmlakının restitusiyası məsələləri üzrə prinsiplər”), bu sahədəki beynəlxalq standartları müəyyən edir. Bu prinsiplər işığında pozulmuş hüquqlar mülki, iqtisadi və mədəni hüquqlar kateqoriyaları üzrə sistəmləşdirilir.

Tarixi ədalətin bərpası zaman tələb edə bilər, lakin hüquqi və etik müstəvidə bu prosesin icrası heç vaxt təxirə salına bilməz. Qərbi azərbaycanlıların mülkiyyət və mədəni irs hüquqlarının bərpası həm tarixi zərurət, həm də universal hüquq normaları qarşısında bir borcdur.

Bu kitab həm də beynəlxalq ictimaiyyətdə bir çağırışdır: Qərbi Azərbaycan məsələsi, sadəcə, bir humanitar qaçqın problemi deyil, bir xalqın tarixi-hüquqi statusunun və ləyaqətinin bərpası davasıdır.

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT

Mərmərə Universiteti, Türkiyat Araşdırmaları İnstitutu

within the framework of transitional justice, mechanisms of return and reparation for communities subjected to ethnic discrimination played a key role in securing justice.

The Pinheiro Principles (Principles on Housing and Property Restitution for Refugees and Displaced Persons), discussed in this book, establish international standards in this field. In light of these principles, violated rights are systematized under the categories of civil, economic and cultural rights.

The restoration of historical justice may require time; however, from a legal and ethical standpoint, its implementation can never be postponed. The restoration of the property and cultural heritage rights of Western Azerbaijanis is both a historical necessity and an obligation before universal legal norms.

This book is also a call to the international community: the issue of Western Azerbaijan is not merely a humanitarian refugee problem, but a struggle for the restoration of a people's historical-legal status and dignity.

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT

Marmara University, Institute of Turkic Studies

**TARIXIN
YADDAŞINDAN
GƏLƏCƏYİN İŞİGINA
FROM THE MEMORY OF
HISTORY TO THE LIGHT
OF THE FUTURE**

Qərbi Azərbaycan məsələsi bir xalqın qan yaddaşında yaşayan, zaman keçdikcə daha da dərinləşən tarixi ədalət çağırışıdır. Bu çağırış nə ötəri hissdir, nə də təkcə keçmişə aid xatirə. O bu gün də milli şüurumuzda yaşayan, gələcəyimizi formalaşdıran mənəvi və siyasi məsuliyyətdir. Qərbi Azərbaycan mövzusu tarixi ədalətin bərpası ilə yanaşı, milli kimliyimizin qorunması və davamlılığı baxımından son dərəcə həssas və strateji əhəmiyyət daşıyır.

Bu kitabın vərəqləri quru faktların və hüquqi sənədlərin sadə toplusu deyil. Burada bir xalqın əsrlərlə formalaşmış yaddaşı, heç vaxt sönməyən vətən həsrəti və susmayan ədalət axtarışı danışır. Qərbi Azərbaycandan – bu gün Ermənistan adlandırılan torpaqlardan – zorla çıxarılmış insanların taleyi bu sətirlərdə, sadəcə, təsvir edilmir, hiss olunur. O torpaqların havasını ciyərlərinə çəkmiş, uşaqlığını, xatirələrini, ata-baba məzarlarını geridə qoymaq məcburiyyətində qalmış insanların ağrısı bu yazının ruhunu təşkil edir.

Bu mövzuda danışarkən mən yalnız bir millət vəkili kimi yox, öz xalqının taleyini içində daşıyan bir insan kimi mövqe bildirirəm. Açıq və qəti deyirəm: bizim yolumuz haqq yoludur. Bu gün Ermənistan adlandırılan ərazi əsrlər boyu azərbaycanlıların yaşadığı,

The issue of Western Azerbaijan lives on in the nation's memory as a blood-written remembrance – a call for historical justice that deepens with time. This call is neither a fleeting emotion nor merely a recollection of the past. It is a moral and political responsibility that lives in our national consciousness today and shapes our future. Beyond the restoration of historical justice, the issue of Western Azerbaijan carries profound sensitivity and strategic importance for the preservation and continuity of our national identity.

The pages of this book are not a simple compilation of dry facts and legal documents. They give voice to the nation's centuries-formed memory, to the unyielding longing for homeland, and to the unceasing quest for justice. The fate of those forcibly expelled from Western Azerbaijan – lands today called Armenia – is not merely described in these lines; it is deeply felt. The pain of people who breathed the air of those lands, who were compelled to leave behind their childhood, their memories, and the graves of their ancestors, forms the spirit of this work.

In addressing this issue, I speak not only as a Member of Parliament but as a person who bears the fate of her people in her heart. I state openly and firmly: our path is the path of justice. The territory today called Armenia is historically the land where Azerbaijanis lived for centuries, created culture

mədəniyyət yaratdığı, iz qoyduğu tarixi torpaqlardır. Bu, mübahisəli iddia yox, tarixi həqiqətdir. Lakin XX əsrin müxtəlif mərhələlərində aparılan məqsədli irqçi siyasət, etnik təmizləmə və deportasiyalar nəticəsində biz bu torpaqlardan zorla uzaqlaşdırıldıq.

Bu uzaqlaşdırma təkcə fiziki köç deyildi. Bu, bir xalqın mənəvi köç-künlüyü idi. Atalarımızın alın təri ilə tikdiyi evlər, saldığı bağlar, qurduğu kəndlər viran qoyuldu. Məscidlərimiz, pirlərimiz, qəbiristanlıqlarımız təkcə dağıdılmadı, həm də yaddaşdan silinməyə çalışıldı. Bu yalnız maddi irsə deyil, bir xalqın ruhuna yönəlmiş siyasət idi. İnsanlarımız doğma torpaqlarla olan emosional və mədəni bağlarını qırmağa məcbur edildilər.

Biz Türk dünyasının ayrılmaz bir parçasıyıq. Qərbi Azərbaycana qayıdış ideyası, sadəcə, köç anlayışı ilə məhdudlaşmır. Bu, tarixi bütövlüyə, milli ləyaqətə və ədalətə sədəqətin ifadəsidir. Qayıdış istəyi bizim milli kimliyimizin qorunması və gələcək nəsillərə bütöv şəkildə ötürülməsi missiyasından doğur. Bu istək həm emosional, həm də hüquqi-siyasi əsaslara söykənir.

Biz ədalət istəyirik. Dərin inamla deyirik ki, Cənubi Qafqazda davamlı və sarsılmaz sülhün yolu məhz Qərbi azərbaycanlıların öz doğma yurdlarına təhlükəsiz, ləyaqətli və könüllü qayıdışından

and left their mark. This is not a disputed claim; it is a historical reality. However, as a result of deliberate racist policies, ethnic cleansing and deportations carried out at various stages of the twentieth century, we were forcibly removed from these lands.

This removal was not merely a physical displacement. It was the spiritual displacement of a people. The homes built by our ancestors' labor, the gardens they cultivated, the villages they established were left in ruins. Our mosques, shrines and cemeteries were not only destroyed; they were subjected to attempts at erasure from memory. This was a policy directed not only against material heritage but against the very spirit of a people. Our people were compelled to sever their emotional and cultural bonds with their native lands.

We are an inseparable part of the Turkic world. The idea of return to Western Azerbaijan is not limited to the notion of migration. It is an expression of loyalty to historical integrity, national dignity and justice. The desire for return arises from our mission to preserve our national identity and to transmit it intact to future generations. This aspiration is grounded both in emotional conviction and in legal-political foundations.

We seek justice. With deep conviction, we affirm that the path to lasting and unshakable peace in the South Caucasus lies precisely in the safe,

keçir. Bu qayıdış beynəlxalq konvensiyaların tanıdığı hüquq olduğu qədər həm də insanlığın vicdan borcudur. Qərbi Azərbaycanda dağıdılmış məscidlərin, tarixi və mədəni abidələrin bərpası regionda etimadın və birgəyaşayışın möhkəmlənməsi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu prosesdə beynəlxalq təşkilatların obyektiv və prinsipial mövqə tutması zəruridir.

İnanıram ki, qayıdışımız heç bir xalqa təhlükə deyil. Əksinə, bu, nifrət üzərində qurulmuş divarların uçması, tarixi ədalətsizliklərin aradan qalxması və həqiqi sülhün başlanğıcı ola bilər. Bu, region üçün yeni mərhələ, daha sağlam gələcək deməkdir.

Bu kitabın hər bir səhifəsi oxucuda ədalətə olan inamı daha da möhkəmləndirməlidir. Bir gün o dağların dumanı çəkiləcək. Ağbabanın, Göyçənin, Dərələyəzin, Zəngəzurun, İrəvanın havası yenidən doğma sakinlərinin nəfəsi ilə isinəcək. Biz ümidliyik. Çünki yolumuz beynəlxalq hüquqa, tarixi həqiqətə və milli vicdana söykənən haqq yoludur.

Tənzilə RÜSTƏMXANLI

Milli Məclisin deputatı,
“Azərbaycan-Türkiyə Evi”
Mədəniyyətin İnkişafına Dəstək
İctimai Birliyi İdarə Heyətinin
sədri

dignified and voluntary return of Western Azerbaijanis to their ancestral homes. This return is not only a right recognized by international conventions but also a moral obligation of humanity. The restoration of destroyed mosques and historical and cultural monuments in Western Azerbaijan is of great importance for strengthening trust and coexistence in the region. In this process, it is essential that international organizations adopt an objective and principled position.

I believe that our return poses no threat to any nation. On the contrary, it may mark the collapse of walls built upon hatred, the elimination of historical injustices, and the beginning of genuine peace. It signifies a new stage and a healthier future for the region.

Each page of this book should further strengthen the reader's faith in justice. One day, the mists over those mountains will lift. The air of Aghbaba, Goycha, Daralayaz, Zangazur and Iravan will once again be warmed by the breath of their native inhabitants. We remain hopeful – because our path is the path of justice, grounded in international law, historical truth and national conscience.

Tanzila RUSTAMKHANLI

Member of the Milli Majlis,
Chairperson of the Board of Director,
Azerbaijan – Türkiye House Public
Union Supporting the Development
of Culture

Tarixi baxış və problemin təsviri

Qayıdış hüququ ilə bağlı məsələ son üç ildən bəridir ki, Azərbaycan cəmiyyətində ən çox müzakirə olunan mövzulardandır. Əslində, qayıdış hüquqlarının aktuallığı Azərbaycan cəmiyyəti üçün ən azı azərbaycanlıların indiki Ermənistanından zorla çıxarılmasının tarixi qəddir. Lakin bu haqda indi daha çox danışmağa başlanmışdır ki, bunun da özünəməxsus səbəbləri var. Lakin bu zaman kəsiyində azərbaycanlılar öz tarixi torpaqlarına, evlərinə həmişə qayıtmaq istəyiblər. Hələ 1918–1920-ci illərdə Qərbi Azərbaycanda etnik təmizləməyə məruz qalan azərbaycanlıların hüquqlarının müdafiəsi ilə Bakıda fəaliyyət göstərən İrəvan Quberniyası Həmyerliləri Təşkilatı və ya İrəvan Valiliyi Müsəlmanları Yerdəşliyi məşğul olurdu. Bu təşkilat deportasiya olunanların hüquqlarının müdafiəsi barədə Cənubi Qafqazdakı beynəlxalq qurumlara və diplomatik nümayəndəliklərə müraciətlər göndərir, onları erməni daşnak dövləti tərəfindən həyata keçirilən soyqırımına son qoymağa yardım etməyə çağırırdı. 1989-cu il dekabrın 28-də “Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyəti”

Historical Overview and Description of the Issue

The issue of the right of return has been one of the most widely discussed topics in Azerbaijani society for more than the past three years. In fact, the relevance of the right of return for Azerbaijani society dates back at least to the historical period of the forced expulsion of Azerbaijani population from present-day Armenia. However, discussion of this issue has intensified in recent years, which has its own specific reasons. Nevertheless, throughout this period, Azerbaijani population has consistently sought to return to their historical homeland. As early as 1918–1920, the protection of the rights of Azerbaijanis subjected to ethnic cleansing in Western Azerbaijan was undertaken by the Iravan Governorate Patriots' Organization, operating in Baku, also known as the Muslim Community of the Iravan Governorate. This organization submitted appeals to international organizations and diplomatic missions in the South Caucasus regarding the protection of the rights of deported persons and called upon them to assist in putting an end to the genocide carried out by the Armenian Dashnak state. The organization established on December 28, 1989 under the name “Azerbaijan Refugee

yəti” adı ilə təsis edilən, 1992-ci il fevralın 14-də həmin adla dövlət qeydiyyatına alınan, 2014-cü il sentyabrın 5-də “Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyəti İctimai Birliyi” adı ilə təkrar dövlət qeydiyyatına götürülən təşkilatın da bu yöndə xeyli fəaliyyəti olmuşdur. 2022-ci il avqustun 3-də İctimai Birliyin ümumi yığıncağında təşkilatın adı dəyişdirilərək “Qərbi Azərbaycan İcması”na çevrilib, İcmanın yeni nizamnaməsi təsdiq olunub. **Qərbi Azərbaycan İcması** Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyətinin hüquqi varisidir və indiki Ermənistandan zorla çıxarılmış azərbaycanlıların öz tarixi vətənlərinə qayıdış hüquqlarının tanınması, bu məsələyə beynəlxalq ictimai diqqətin artırılması və bir çox başqa məsələlərlə məşğul olur.

İcmanın məqsədi müxtəlif vaxtlarda etnik mənsubiyyətlərinə görə indiki Ermənistan ərazisindən deportasiya olunmuş, nəticədə əsas hüquq və azadlıqları tapdalanmış, zorakılığa və məhrumiyyətlərə məruz qalmış azərbaycanlıların və onların varislərinin ictimai-mədəni birliliyinə nail olmaqla onların hüquqlarının beynəlxalq müstəvidə bərpası – Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində, Mülki və Siyasi Hüquqlar üzrə Beynəlxalq Paktda, Qaçqınların Statusuna

Society”, which was officially registered by the state on February 14, 1992 under the same name and re-registered on September 5, 2014 as the “Azerbaijan Refugee Society Public Union”, has also carried out extensive activities in this direction. On August 3, 2022, at the General Assembly of the Public Union, the organization’s name was changed to the “Western Azerbaijan Community”, and a new Charter of the Community was approved. **“The Western Azerbaijan”** Community is the legal successor of the “Azerbaijan Refugee Society” and is engaged in efforts aimed at securing recognition of the right of return of Azerbaijanis population forcibly expelled from present-day Armenia to their historical homeland, increasing international awareness of this issue, and addressing a range of related matters.

The objective of the Community is to achieve the socio-cultural unity of Azerbaijanis and their descendants who were deported at various times from the territory of present-day Armenia on the basis of their ethnic origin and whose fundamental rights and freedoms were consequently violated, and who were subjected to violence and deprivation. It seeks the restoration of their rights at the international level – based on the right to return enshrined in the Universal Declaration of

dair Konvensiyada və digər mühüm beynəlxalq aktlarda təsbit olunmuş geriyə qayıtmaq hüququna əsaslanmaqla indiki Ermənistan ərazisindən çıxarılmış azərbaycanlıların öz yurdlarına qayıtmalarına şərait yaradılması və oraya qayıtdıqdan sonra onların fərdi və kollektiv hüquqlarının təmin edilməsi, etnik azərbaycanlılara qarşı törədilən tarixi cinayətlər haqqında həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, bu cinayət əməllərini törətmiş və indi də törətməkdə olan mümkün təqsirkar şəxslərin beynəlxalq müstəvidə məsuliyyətə cəlb edilməsinə nail olmaqdan ibarətdir.

2023-cü ilin yanvarında icmanıkdı Ermənistan ərazisindən zorla çıxarılmış azərbaycanlıların geriyə qayıtması üçün icmanın həyata keçirəcəyi fəaliyyətin məqsədləri, prinsipləri, hazırlıq və icra tədbirləri üçün ümumi çərçivəni müəyyənləşdirən, beynəlxalq hüquqa, aidiyyəti dövlətdaxili hüquqa, tarixi faktlara əsaslanan, ədalətin və sülhün bərqərar olunmasına xidmət edən konseptual sənədi – “İndiki Ermənistan ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların təhlükəsiz və ləyaqətli şəkildə, sülh yolu ilə geriyə qayıtmasının təmin edilməsi barədə konsepsiya” – Qayıdış Konsepsiyasını qəbul etmişdir.

Human Rights, the International Covenant on Civil and Political Rights, the Convention relating to the Status of Refugees, and other key international instruments – by creating conditions for the return of Azerbaijanis expelled from present-day Armenia to their native lands and by ensuring the protection of their individual and collective rights following their return. The Community also aims to inform the international public about the historical crimes committed against ethnic Azerbaijanis and to seek the international accountability of individuals potentially responsible for committing such crimes in the past and at present.

In January 2023, the Community adopted a conceptual document entitled “Concept on Ensuring the Safe, Dignified and Peaceful Return of Azerbaijanis Expelled from the Territory of Present-day Armenia” – the Return Concept. This document establishes the general framework for the objectives, principles, preparatory measures, and implementation steps of the Community’s activities aimed at facilitating the return of Azerbaijanis forcibly expelled from present-day Armenia. It is grounded in international law, relevant domestic legislation, historical facts, and serves the cause of justice and peace.

Qayıdış Konsepsiyasına istinadən problemin təsviri

Azərbaycan xalqı ötən iki əsr ərzində silahlı münaqişələr, işğal, etnik təmizləmə, zorla köçürülmə və soyqırımından böyük əziyyət çəkmişdir. Azərbaycanlıların vaxtilə mütləq əksəriyyət təşkil etdiyi indiki Ermənistan ərazisindən tamamilə qovulması 1991-ci ildə başa çatmışdır. Aparılmış etnik təmizləmə nəticəsində indi həmin ərazidə istisnasız şəkildə ermənilər yaşayır. Azərbaycanlılara qarşı törədilmiş etnik təmizləmə əksər hallarda dövlət orqanlarının sistemli fəaliyyəti ilə zorakılıq, soyqırımı, kütləvi qətləmə və insanlıq əleyhinə digər cinayətlər və insan hüquqlarının kobud pozulması yolu ilə həyata keçirilib. Bu proses 1905–1906, 1918–1921, 1948–1953 və 1987–1991-ci illərdə xüsusilə şiddətli və amansız olub. Bu aktların, o cümlədən 1918–1921-ci illərdə “Ermənistan Respublikası”, “Dağlıq Ermənistan Respublikası” adlanan qurumların, Sovet İttifaqının, ələlxüsus Zəngəzur daxil olmaqla azərbaycanlıların üstünlük təşkil etdiyi bir çox bölgələri Ermənistana vermiş və yüz min azərbaycanlının Ermənistandan deportasiyası barədə irqçi qərara imza atmış SSRİ-nin bədnam rəhbəri İosif Stalinin və

Description of the Issue with Reference to the Return Concept

The people of Azerbaijan have suffered greatly from armed conflicts, occupation, ethnic cleansing, forced relocation and genocide during the last two centuries. The complete expulsion of Azerbaijanis from the current territory of Armenia, where they once constituted an absolute majority, was completed in 1991. As a result of the ethnic cleansing, that area is now inhabited by explosively ethnic Armenians. The ethnic cleansing committed against Azerbaijanis in most cases was carried out with systematic efforts of state authorities by committing violence, genocidal acts, massacres and other crimes against humanity and gross violations of human rights. This process was particularly violent and cruel in 1905–1906, 1918–1921, 1948–1953 and 1987–1991. The results of these acts, especially the deeds of the entities called “the Republic of Armenia” and “the Republic of Mountainous Armenia” in 1918–1921, the Soviet Union, in particular, its notorious leader Joseph Stalin, who transferred Zangezur and other Azerbaijani-majority areas to Armenia in 1921 and signed a racist order on the deportation of a hun-

Ermənistan SSR-in 1987–1991-ci illərdə törətdiyi əməllərin nəticələri hələ də qalmaqdadır.

Ermənistan adlanan ərazidə azərbaycanlılara məxsus olan tarixi və mədəni irs, o cümlədən məscidlər və qəbiristanlıqlar kütləvi şəkildə dağıdılıb, yer adları dəyişdirilib, azərbaycanlılara qarşı sistemətik xarakterli irqi ayrı-seçkilik həyata keçirilib. Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmədə və digər cinayətlərdə iştirak etmiş şəxslər və onların əməlləri Ermənistanda dövlət səviyyəsində şöhrətləndirilir.

Precedenti olmayan bu haqsızlıq Ermənistanın hakim dairələrində cəzasızlıq hissi yaratmış və onları Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq aləmdə tanınmış ərazilərinə qarşı iddialara, güc tətbiqinə, hərbi işğala, əlavə kütləvi miqyaslı etnik təmizləməyə və insanlıq əleyhinə digər cinayətlərə həvəsləndirib.

Azərbaycan Respublikasının Ermənistanın hərbi hücumu və işğalına qarşı 2020-ci ildə apardığı özünümüdafiə əməliyyatının qələbə ilə başa çatması ədalətin bərpa olunması istiqamətində mühüm addım olub və iki ölkə arasında sülh imkanlarını artırıb.

2025-ci il avqustun 8-də Ağ Evdə Azərbaycanın və Ermənistanın xarici işlər nazirləri sülh müqaviləsinin mətninin paraflanmasını həyata keçiriblər.

dred thousand ethnic Azerbaijanis from Armenia, as well as the actions committed by the Armenian SSR in 1987–1991 still remain unredressed.

Azerbaijani historical and cultural heritage, including mosques and graveyards in present-day Armenia, were destroyed on a large scale, toponyms were changed, and systematic racial discrimination was carried out against Azerbaijanis. The persons involved in ethnic cleansing and other crimes against ethnic Azerbaijanis and their deeds are glorified at the state level in Armenia.

This unprecedented injustice created a sense of impunity among the ruling circles of Armenia and encouraged them to raise territorial claims, use force, conduct military occupation against the internationally-recognized territories of the Republic of Azerbaijan, further large-scale ethnic cleansing, and other crimes against humanity.

The victorious self-defense operation conducted by the Republic of Azerbaijan in 2020 against the military attack and occupation of Armenia is a milestone event in restoring justice, and increased the prospects of peace between the two countries.

On August 8, 2025, at the White House, the Ministers of Foreign Affairs of Azerbaijan and Armenia initialed the text of a peace agreement.

Qeyd etmək olar ki, son iki yüz ildən artıq bir dövrdə davam edən etnik təmizləmə prosesləri zamanı Ermənistan ərazisindən indiki Azərbaycan ərazisinə zorla köçürülmüş Azərbaycan əsilli əhalinin (köçürülənlər və onların varisləri) sayı bir milyon nəfərdən çoxdur.

Ermənistanın etirafı

Ermənistanın keçmiş prezidenti Levon Ter-Petrosyanın 1993-cü il iyulun 23-24-də “Yerkrapa” könüllülər birliyinin toplantısında çıxışının videoyazısı sosial şəbəkələrdə yayılmışdır. Həmin videoyazı internetdə və Qərbi Azərbaycan İcmasında var.

Levon Ter-Petrosyanın prezident olarkən etdiyi çıxış bu ölkənin siyasi dairələrində dərinlən kök salmış irqçiliyi, Azərbaycan xalqına qarşı nifrəti, işğalçılıq siyasətini nümayiş etdirir. O öz çıxışında vurğulayıb: *“Ermənistan və Dağlıq Qarabağ erməni xalqının 600 ildən bəri həll edə bilmədiyi bir problemi həll etdi. Ermənistan və Dağlıq Qarabağ yad millətlərdən tamamilə təmizləndi. Təkrar edirəm, bu, 600 illik problem idi. Bunun əhəmiyyətini erməni xalqı bundan sonra ən azı 600 il hiss edəcək. Təsəvvür edin ki, əgər bu gün Ermənistanda 1988-ci ildə olduğu kimi 180 min yad millətin nümayən-*

It may be noted that, during the ethnic cleansing processes that have continued for more than two centuries, the number of persons of Western Azerbaijani origin forcibly resettled to the territory of present-day Azerbaijan (the displaced persons and their descendants) exceeds one million.

Armenia's Admission

Recently, a video of a speech by former Armenian President Levon Ter-Petrosyan at a meeting of the “Yerkrapah” Volunteer Union on July 23–24, 1993 has been circulated. The said video recording is available on the Internet and is also held by the Western Azerbaijan Community.

The speech delivered by Levon Ter-Petrosyan in his capacity as President demonstrates the deeply rooted racism, hatred toward the Azerbaijani people, and expansionist policy entrenched within the political circles of that country. In his address, he stated: *“Armenia and Nagorno-Karabakh have resolved a problem that the Armenian people had been unable to solve for 600 years. Armenia and Nagorno-Karabakh have been completely cleansed of alien nations. I repeat, this was a 600-year-old problem. The significance of this will be felt by the Armenian people for at least*

dəsi olsaydı, bu gün bizim dövlətimiz olmazdı. Biz Zəngəzuru, şimal-şərq rayonlarımızı, Sevanın (Göyçə gölü – müəllif) sahillərini qorumaq iqtidarında olmazdıq. Hətta burada bir neçə muxtariyyət yaranardı. Unutmayın ki, üç rayonda azərbaycanlılar çoxluq təşkil edirdi – Vardenis (Basarkeçər – müəllif), Masis (Zəngibasar – müəllif) və Amasya. Zəngəzurda onların sayı həddindən artıq çox idi. İndi bu problem həll edilib”.

Ermənistanın birinci faşist prezidentinin bu etirafından da göründüyü kimi, faktiki olaraq Ermənistan “əhali yoxdursa, problem yoxdur” yanaşmasından çıxış edərək Azərbaycan xalqına qarşı sistemli şəkildə zorakı etnik təmizləmə siyasəti aparmışdır. Ermənistanın 1987-ci ildə başladığı münafiqşənin məqsədi məhz etnik təmizləmə həyata keçirməklə monoetnik məkan yaratmaq, Azərbaycan əraziləri hesabına mifik “böyük Ermənistan” yaratmaq olub və indiki Ermənistan hakimiyyəti deportasiya edilmiş azərbaycanlıların qayıdışına imkan verməməklə bu cənayyəti davam etdirir.

Qayıdış Konsepsiyasına uyğun olaraq həyata keçirilən fəaliyyətin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- indiki Ermənistan ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların könüllü şəkildə, təhlükəsiz şəraitdə və ləyaqətlə öz yurdlarına qayıda bilmələri üçün

the next 600 years. Imagine if today there were 180,000 representatives of alien nations in Armenia, as there were in 1988—we would not have our state today. We would not be able to protect Zangezur, our north-eastern regions, or the shores of Sevan (referring to Lake Goycha – author’s note). There would even be several autonomies here. Do not forget that in three districts Azerbaijanis constituted the majority – Vardenis (Basarkechar – author’s note), Masis (Zangibasar – author’s note), and Amasya. In Zangezur their numbers were excessively high. Now this problem has been resolved.”

As is evident from this admission by Armenia’s first fascist president, in practice Armenia pursued a violent and systematic policy of ethnic cleansing against the Azerbaijani people, guided by the principle that “if there is no population, there is no problem”. The conflict initiated by Armenia in 1987 was aimed precisely at creating a mono-ethnic space through ethnic cleansing and establishing a mythical “Greater Armenia” at the expense of Azerbaijani territories. The current Armenian authorities continue this policy by preventing the return of deported Azerbaijanis, thereby perpetuating this crime.

The main principles guiding the activities implemented in accordance with the Return Concept are as follows:

- müvafiq verifikasiya və zəmanət mexanizmi olan hüquqi baxımdan məcburi sayılan beynəlxalq razılaşmanın əldə edilməsi;
- geriyə qayıtma prosesinin müvafiq təhlükəsizlik, humanitar, sosial-iqtisadi yardım proqramları ilə təminat altına alınması;
 - geriyə qayıtmış əhəlinin yenedən qovulmasına, onlara qarşı hər hansı ayrı-seçkilik həyata keçirilməsinə və zərər vurulmasına imkan verməmək üçün beynəlxalq monitorinq, hesabatlıq, təhlükəsizlik, müdaxilə və digər zəruri fəaliyyətin bərqərar edilməsi;
 - beynəlxalq nəzarət altında yenedənqurma və barışıq tədbirlərinin həyata keçirilməsi yolu ilə, geriyə qayıtmış insanların davamlı reabilitasiya və reintegrasiyasının təmin edilməsi.

- To obtain a legally binding international agreement with an appropriate verification and guarantee mechanism ensuring the voluntary return of Azerbaijanis expelled from the territory of nowadays Armenia to their homeland in safety and dignity;
- To secure the return process with appropriate security, humanitarian, socioeconomic assistance programs;
- To establish international monitoring, accountability, security, intervention and other necessary activities to prevent a renewed expelling, discrimination and harm to the returned population;
- To ensure sustainable rehabilitation and re-integration of returnees through the implementation of reconstruction and reconciliation measures under international supervision.

Qayıdış hüquqlarının aktuallığı

Hamiya yaxşı məlumdur ki, XX əsrin son onilliyində dünyanın bir çox bölgələrində müxtəlif nisbətə və intensivlikdə silahlı münaqişələr baş vermişdir. Sovet İttifaqının dağılması “Soyuq müharibə”nin

The Relevance of the Right of Return

It is well known that the final decade of the twentieth century witnessed armed conflicts of varying scale and intensity across numerous regions of the world. Against the backdrop of the dissolution of the Soviet Union

baş a çatması görünümü fonunda bu münaqişələrin coğrafiyası bir qədər də genişləndi. İstər keçmiş Yuqoslaviyada, istərsə də Afrikanın Böyük Göllər regionunda, Qafqazda, Əfqanıstanda və başqa yerlərdə əsrlər boyu birlikdə yaşayan icmalar ayrılıb və milyonlarla insan köçkün düşüb. Münaqişələrin əksəriyyəti ideoloji məsələ ilə yanaşı, irqi, etnik və ya dini ədavətdən qaynaqlanır. Təəssüf ki, beynəlxalq humanitar hüququn, insan hüquqlarının kobud şəkildə pozulması və son 70 ildən çox dövründə yaranmış bəşəriyyətin ümumi normativ çərçivələrinə, dinc birgə yaşayışın prinsiplərinə açıq-aşkar hörmətsizlik, mülki qurbanların nisbətinin artması istər dövlətlərarası, istərsə də dövlətdaxili səviyyədə aparılan bütün münaqişələrin əsas rəmzinə çevrilmişdir. Bunlar isə insanların iztirabları, etnik təmizləmə, soyqırımını və böyük humanitar böhranları, istər eyni ölkənin daxilində, istərsə də xaricə kütləvi surətdə baş tutan qaçqınların və məcburi köçkünlərin böyük problemlərini və məsələnin aktuallığını gündəmə gətirir.

Birmənalı olaraq qeyd etməliyə ki, indiki Ermənistandan zorla çıxarılmış azərbaycanlıların qayıdış hüquqlarının bərpası ilə bağlı məsələ hər hansı siyasi qərara bağlı məsələdən daha ziyadə hüquq müstəvisində baxılmalı olan və bu yöndə fəaliyyətlərin icrasını

and the apparent end of the Cold War, the geographical scope of these conflicts further expanded. In the former Yugoslavia, the Great Lakes region of Africa, the Caucasus, Afghanistan, and elsewhere, communities that had coexisted for centuries became divided, and millions of people were displaced. Most of these conflicts stemmed not only from ideological differences but also from racial, ethnic, or religious animosities. Regrettably, the gross violations of international humanitarian law and human rights, along with blatant disregard for the normative frameworks developed by humanity over more than seventy years and for the principles of peaceful coexistence, have become defining characteristics of both interstate and intrastate conflicts. The increasing proportion of civilian casualties, widespread suffering, ethnic cleansing, genocide, and large-scale humanitarian crises – whether involving internal displacement or cross-border refugee flows – have underscored the gravity and urgency of these issues.

It must be unequivocally stated that the restoration of the right of return of Azerbaijanis forcibly expelled from present-day Armenia is not merely a matter dependent upon political decision-making. Rather, it is fundamentally a legal issue that must be addressed within the framework of law and requires the implementation of corresponding

tələb edən məsələdir. Bəziləri bilərək, ya da bilməyərək mediada məsələnin siyasi ölçülərini vurğulamaqla bir sıra gələcək əngəllərin təməlini qoyur. Ona görə də qayıdış hüququnun özündə nələri ehtiva etdiyinə dair bəzi fikirləri (hətta başqa müstəvilərdə səsləndirilmiş (yazılmış) olsa belə) bölüşməyin faydalı olacağını düşünürük.

Beynəlxalq presedentlər

Son dövrlərdə dünyanın münaqişə bölgələrindən Amerika, Avropa və Türkiyəyə qaçqın axınının miqyası kifayət qədər böyükdür. Çünki münaqişə zonalarında mülki əhali qəsdən hədəfə alınır və onların məcburi şəkildə qaçması təkcə müharibə üsullarının ağırlığını təmsil etməklə kifayətlənmir, həm də münaqişənin əsas məqsədlərinə çevrilir.

Bununla belə, nə qədər çox danışılmasından və bəlkə də diplomatik səylərin göstərilməsindən asılı olmayaraq qaçqınların öz evlərinə qaytarılması məsələsi həmişə beynəlxalq səviyyədə yüksək prioritet olmayıb. Bunu biz Azərbaycanın təmsalında görür və müşahidə edirik. 30 ilə yaxın bir müddətdə Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalı ilə bağlı BMT-nin məlum dörd qətnaməsi nəinki icra olunmurdu, ona heç məhəl də

measures. Some observers, whether knowingly or unknowingly, emphasize the political dimensions of the issue in the media, thereby laying the groundwork for potential future obstacles. For this reason, we consider it useful to share certain reflections on what the right of return inherently entails, even if such views have been expressed (or written) in other contexts.

International Precedents

In recent years, the scale of refugee flows from conflict zones to America, Europe, and Türkiye has been considerable. In conflict areas, civilians are deliberately targeted, and their forced displacement not only reflects the severity of methods of warfare but also becomes one of the primary objectives of the conflict itself.

Nevertheless, regardless of the extent of discussions or diplomatic efforts undertaken, the issue of returning refugees to their homeland has not always been accorded high priority at the international level. This can be observed in the case of Azerbaijan. For nearly 30 years, the four well-known UN Security Council resolutions concerning the occupation of Azerbaijani territories by Armenia were neither implemented nor given due considera-

qoyulmurdu. Nəticədə Azərbaycan özü hərbi yolla torpaqlarını işğaldan qurtardı, ərazi bütövlüyü və suverenliyini həm *de facto*, həm də *de jure* təmin etdi. İndi işğaldan azad olunmuş şəhər və kəndlərin bərpası, böyük infrastruktur layihələrinin icrası davam etdirilir və məcburi köçkünlər tədricən öz doğma yurd yerlərinə qaytarılır.

İkinci Dünya müharibəsi ilə 1980-ci illərin sonları arasında beynəlxalq qaçqın rejiminin əsas tərəfdarları nadir hallarda qaçqınların geri qayıtmasını vacib hesab edirdilər. Lakin “Soyuq müharibə”nin bitməsi görünümündən və xüsusən də keçmiş Yuqoslaviyada böhranın başlanmasından sonra qaçqın axını kəskin şəkildə artdığı üçün beynəlxalq ictimaiyyətin diqqəti qaçqınların geri qayıtmasına daha çox cəlb edilmişdir. Eyni zamanda qaçqınların və köçkünlərin əksəriyyətinin öz əvvəlki evlərinə qayıtmaq istəməsi ehtimalına əsaslanaraq qayıdış qaçqınların üzləşdiyi problemlərin həlli üçün üstünlük verilən davamlı həll yolu kimi görünür. 1995-ci il noyabrın 21-də ABŞ-nin Dayton şəhərində imzalanmış müqaviləyə əsasən, Bosniya və Herseqovina arasında təxminən 4 il davam edən müharibəyə son qoyuldu. Bu müqavilədən sonra qaçqınların böyük əksəriyyəti öz evlərinə qayıda bildilər. Dayton Sazişinin 7-ci əlavəsi qaçqınların yalnız qayıtmaq deyil, həm də müharibə zamanı itirdikləri ev-

tion. As a result, Azerbaijan itself liberated its territories by military means and ensured its territorial integrity and sovereignty both *de facto* and *de jure*. Currently, the restoration of cities and villages liberated from occupation, the implementation of major infrastructure projects, and the gradual return of internally displaced persons to their homeland are ongoing.

Between the end of the Second World War and the late 1980s, the principal advocates of the international refugee regime rarely considered return to be essential. However, following the apparent end of the Cold War and particularly after the outbreak of the crisis in the former Yugoslavia, the sharp increase in refugee flows drew greater international attention to the issue of return. At the same time, based on the likelihood that the majority of refugees and displaced persons would wish to return to their former homes, return has come to be regarded as the preferred durable solution to refugee-related problems. On 21 November 1995, the Dayton Agreement, signed in Dayton, United States, brought an end to the approximately four-year war between Bosnia and Herzegovina. Following this agreement, the vast majority of refugees were able to return to their homeland. Annex 7 of the Dayton Agreement formally recognized not only the right of

lərini geri almaq hüququnu rəsmiləşdirdi. Məcburi köçkünlərin və Qaçqınların Daşınmaz Əmlak İddiaları üzrə Komissiyası (Commission for Real Property Claims of Displaced Persons and Refugees – CRPC) yaradıldı və təxminən 200.000-dən çox mülkiyyət iddiası təmin olundu. İnsanlar hətta münafişə tərəfi olan bölgələrə qayıdıb öz evlərini geri aldılar.

Qaçqınların geri dönüşü, onların qayıdış və mülki hüquqlarının bərpası ilə bağlı bir çox başqa presedentlər də var. Cənubi Afrika Respublikası (Apartheid sonrası), Fələstin qaçqınları (BMT-nin 194 sayılı qətnaməsi), Kipr (Mülkiyyət Komissiyası) və s. misalları da bu sıraya əlavə edə bilərik. Cənubi Afrikada irqçi rejim dövründə qaradəriliyənin torpaqları müxtəlif “qanunlar”, əslində, bəhanələr adı altında əllərindən alınmışdı. 1994-cü ildə rejim süquta uğradı və “Torpaq Hüquqlarının Bərpası Aktı” qəbul edildi. Minlərlə ailə ya öz tarixi torpaqlarını geri aldı, ya da dövlət tərəfindən onlara ədalətli maliyyə kompensasiyası ödənildi. Bu presedent onilliklərin keçməsinə baxmayaraq ədalətsiz şəkildə alınmış mülkiyyət hüququ öz qüvvəsini saxlayır. Hesab edirik ki, Ermənistanın irqçi siyasəti nəticəsində 1987–1991-ci illərdə deportasiya olunmuş və ədalətsiz şəkildə mülklərindən məhrum edilmiş azərbaycanlıların da mülkiyyət hüququ itməyib.

refugees to return but also their right to recover homes lost during the war. The Commission for Real Property Claims of Displaced Persons and Refugees (CRPC) was established, and more than 200,000 property claims were adjudicated. Individuals even returned to areas controlled by former parties to the conflict and successfully reclaimed their homeland.

There are numerous other precedents concerning the return of refugees and the restoration of their property and civil rights. These include post-apartheid South Africa, Palestinian refugees (UN General Assembly Resolution 194), and Cyprus (Immovable Property Commission), among others. In South Africa, during the apartheid regime, land owned by the Black population was confiscated under various “laws”, which in practice served as pretexts. After the collapse of the regime in 1994, the “Restitution of Land Rights Act” was adopted. Thousands of families either recovered their historical lands or received fair financial compensation from the state. This precedent demonstrates that property rights unjustly taken do not lapse, even after decades. It is our position that the property rights of Azerbaijanis deported between 1987 and 1991 as a result of Armenia’s racist policies and unjustly deprived of their property have likewise not been extinguished.

BMT-nin 194 sayılı qətnaməsi ilə bir daha təsbit olunmuş “qayıdış hüququnun” tanınması Fələstin qaçqınlarına şamil olunan pre-sedent kimi Qərbi Azərbaycan mə-sələsi baxımından da önəmlidir. 1948-ci ildə BMT Baş Assamble-yası sözügedən qətnaməni qəbul etməklə belə bir şərt irəli sürdü ki, evlərinə qayıtmaq və qonşuları ilə sülh çərçivəsində yaşamaq istəyən qaçqınlara qayıtmaq icazəsi veril-məlidir. Zənnimizcə, bu qətnamə beynəlxalq birlik üçün qaçqın mə-sələsinə tərəfsiz yanaşmanın ilkin sübutlarından biridir.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkə-məsi (AİHM) Kipr adasında yunan və türk icmaları arasında mülkiy-ət mübahisələrini həll etmək üçün yaradılmış xüsusi komissiyanı (Mülkiyyət Komissiyası) tanıyır, mülkiyyətini itirənlərin bu komis-siyaya müraciət edərək təzminat və ya restitusiya almasını qanuni yol hesab edir.

Qərbi Azərbaycan İcması bu pre-sedentləri də nəzərə alaraq beynəlxalq təşkilatlara müraciət edərkən özündə varislik hüququ, monito-rinq missiyası, təhlükəsizlik zəma-nəti ilə bağlı mesajlar ehtiva edən bəyanatlar verir. Bu isə özlüyündə qaçqınların öz evlərinə və mülklə-rinə qayıtmaq hüquqlarının bərpası fikrinin mövqeyini gücləndirir.

Tarixi baxımdan milli qanunveri-cilikdə geri qayıtmaq hüququnun

The recognition of the “right of return” as reaffirmed in UN General Assembly Resolution 194 constitutes an important precedent in the context of the Western Azerbaijan issue. In 1948, by adopting this resolution, the UN General Assembly stipulated that refugees wishing to return to their homes and live at peace with their neighbors should be permitted to do so. In our view, this resolution represents one of the earliest examples of an impartial approach by the international community to the refugee question.

The European Court of Human Rights (ECHR) recognizes the special commission (Immovable Property Commission) established to resolve property disputes between Greek and Turkish communities on the island of Cyprus and considers it a lawful avenue for those who have lost property to seek compensation or restitution.

Taking these precedents into account, the Western Azerbaijan Community, in its appeals to international organizations, advances positions that include elements concerning the right of succession, monitoring missions, and security guarantees. This, in turn, strengthens the position advocating for the restoration of refugees’ rights to return to their homes and properties.

ilk rəsmi etirafı ingilis kilsəsi, şəhərlər və tacirlərin hüquqları, miras hüququ və vəsiyyəət mövzularını əhatə edən 63 maddədən ibarət olan “Magna Carta”da (1215) tapıla bilər. Burada geri qayıtmaq hüququ hərəkət azadlığı hüququnun bir hissəsi hesab olunur. XVII əsrdə holland hüquqşünası, dövlət xadimi, filosof, şair və dramaturqu, beynəlxalq hüquq elminin atası adlandırılan Hüqo Qrotsi “hər bir millət hər bir başqa millətə səyahət etməkdə azaddır” prinsipini irəli sürmüşdü.

Geri qayıtmaq hüququ 1948-ci ilə qədər beynəlxalq hüquqda adət statusu əldə etmiş normalardır və beynəlxalq hüquqda tam şəkildə tanınır. Bu bütün dövlətlər üçün hüquqi cəhətdən məcburidir və buna görə də dövlətlər bu normalarla kodlaşdırılmış qaydalara qanuni olaraq riayət etməyə borcludurlar. Gail J.Bolinqə görə, geri qayıtmaq hüququ – ...şəxslərin müvəqqəti getdikdən sonra geri qayıtmasına qəsdən qadağa qoyulduğu hallarda və zorla qovulma hallarında (kütləvi miqyasda və ya başqa şəkildə) tətbiq edilir. Qaçqınların öz evlərinə və mülklərinə qayıtmaq hüququ beynəlxalq hüququn dörd ayrı müddəasında əksini tapır: *qaçqınlar hüququ, dövlət vərisliyinə tətbiq edilən vətəndaşlıq hüququ, humanitar hüquq və insan hüquqları hüququ.*

Historically, the first formal recognition of the right to return in national legislation may be found in the “Magna Carta” (1215), consisting of 63 articles covering issues such as the rights of the Church, cities and merchants, inheritance law, and wills. There, the right to return is considered a component of the right to freedom of movement. In the 17th century, the Dutch jurist, statesman, philosopher, poet, and playwright Hugo Grotius – often referred to as the father of international law – advanced the principle that “every nation is free to travel to every other nation”.

The right to return had attained the status of customary international law by 1948 and is fully recognized in international law. It is legally binding upon all states, which are therefore obligated to comply with the rules codified in these norms. According to Gail J.Boling, the right to return applies in situations where individuals are deliberately prevented from returning after temporary departure and in cases of forced expulsion (whether on a mass scale or otherwise). The right of refugees to return to their homes and properties is reflected in four distinct branches of international law: *refugee law, nationality law as applied to state succession, humanitarian law, and human rights law.*

Hərəkət azadlığı: Müvafiq beynəlxalq sənədlər insanların azad hərəkətinə daha geniş kontekstdə baxmağa imkan verir və geri qayıtmaq hüququndan bəhs edir. Hərəkət azadlığı iki əsas aspekti ehtiva edir: **daxili aspekt**, yəni ölkə daxilində hərəkət azadlığı və **xarici aspekt**, yəni dövlətlər arasında hərəkət azadlığı. Sonuncu aspekt, adətən, öz ölkəsini tərk etmək hüququ adlandırılır. Müvəqqəti və ya daimi olaraq öz ölkəsinə daxil olmaq və ya qayıtmaq. Ayrılma və qayıtma hüquqları bir-biri ilə sıx bağlı olsa da, birinin mövcudluğu digərinin effektiv şəkildə həyata keçirilməsinə imkan verir, müvafiq olaraq onları həyata keçirən şəxslərin müxtəlif ehtiyaclarına cavab verir. Ölkəsini tərk edən şəxs bunu səyahət etmək, mühacirət etmək və ya sığınacaq axtarmaq istəyi ilə edə bilər. Altını cızaraq qeyd etmək istərdim ki, öz ölkəsinə qayıtmaq istəyən insanı, adətən, vətənə, mənsub olduğu yerə, öz köklərinə qayıtmaq istəyi motivasiya edir. Bu “baza və ya vətən üçün təbii istəyin” hərəkət azadlığının vətəndaşlıq hüququ ilə məntiqi əlaqəsini nümayiş etdirdiyi deyilir və bu mənada geri qayıtmaq hüququ vətəndaşlığın hüquqi anlayışı ilə sıx bağlıdır. Bundan əlavə, geri qayıtmaq hüququ digər insan hüquqları ilə, məsələn, mülkiyyət hüququ, şəxsi toxunulmazlıq hüququ və vətəndaşların qəbul hüququ ilə

Freedom of Movement: Relevant international instruments allow for a broader understanding of the free movement of individuals and address the right of return within this context. Freedom of movement encompasses two principal aspects: the **internal aspect**, namely freedom of movement within a country, and the **external aspect**, namely freedom of movement between states. The latter aspect is commonly referred to as the right to leave one’s own country. It also includes the right to enter or return to one’s own country, whether temporarily or permanently. Although the rights to leave and to return are closely interconnected, the existence of one enables the effective exercise of the other, thereby responding to the differing needs of individuals who invoke these rights. A person may leave their country for purposes such as travel, migration, or seeking asylum. It should be emphasized that an individual wishing to return to their own country is generally motivated by the desire to return to their homeland, to the place to which they belong, and to their roots. This “natural desire for one’s base or homeland” is said to demonstrate the logical connection between freedom of movement and the right to nationality; in this sense, the right of return is closely linked to the legal concept of citizenship. Moreover, the right of return may

sıx bağlı ola bilər. Baxmayaraq ki, “hər kəsin istənilən ölkəni, o cümlədən öz ölkəsini tərk etmək və öz ölkəsinə qayıtmaq hüququ təbii qanunlara əsaslanır”. Bunu şərtləndirən hüquqi çərçivə barədə az sonra qeydlər veriləcək.

“Pinheiro prinsipləri”: Braziliyalı hüquqşünas alim, uzun illər BMT sistemində çalışmış Paulo Sergio Pinheiro tərəfindən hazırlanmış “Pinheiro prinsipləri” diqqət çəkir. Bu prinsiplər rəsmi olaraq “Mülkiyyət və yaşayış yerlərinə dair qayıdış hüququ üzrə prinsiplər” adlanır və məcburi köçkünlərin, qaçqınların öz evlərinə və torpaqlarına təhlükəsiz və ləyaqətli şəkildə qayıtmaq hüquqlarını müdafiə edir. Bu prinsiplər ilkin olaraq 1998-ci ildə qaçqınların və daxili məcburi köçkünlərin geri dönməsi kontekstində Mənzil və Əmlakın Bərpası üzrə Alt-Komissiya qətnaməsinin (1998/26) qəbul edilməsi ilə başlayan yeddiillik bir prosesin nəticəsidir. “Pinheiro Prinsiplərinin Tətbiqi” adlanan başlıqda qeyd olunur ki, Ermənistandan qaçan 200000-dən çox etnik azərbaycanlıya Azərbaycan tərəfindən vətəndaşlıq təklif edilib. Hər iki qrup (o zaman Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdan olan məcburi köçkünlər də nəzərdə tutulurdu) öz əsl evlərinə və mülklərinə dair hələ də həll olunmamış mənzil və mülkiyyətin bərpası ilə bağlı iddialara malikdir.

be closely associated with other human rights, such as the right to property, the right to personal inviolability, and the right of nationals to be admitted to their own country. Although “everyone has the right to leave any country, including his/her own, and to return to his/her country” on the basis of natural law, the legal framework governing this right will be discussed in the following section.

The “Pinheiro Principles”: Particular attention should be given to the “Pinheiro Principles”, developed by the Brazilian legal scholar Paulo Sérgio Pinheiro, who worked for many years within the United Nations system. Formally entitled the “Principles on Housing and Property Restitution for Refugees and Displaced Persons”, these principles safeguard the right of refugees and internally displaced persons to return to their homes and lands in safety and with dignity. These principles represent the outcome of a seven-year process that began in 1998 with the adoption of Sub-Commission Resolution 1998/26 on Housing and Property Restitution in the context of the return of refugees and internally displaced persons. Under the section entitled “Application of the Pinheiro Principles”, it is noted that more than 200,000 ethnic Azerbaijanis who fled from Armenia were offered citizenship by Azerbaijan.

7 bölmədən və 23 prinsipləndən ibarət olan “Pinheiro Prinsipləri” qaçqınlar və köçkünlər üçün mənzil və əmlakın bərpası ilə bağlı prinsiplər, yerindən edilmiş şəxslərin əvvəlki evlərindən, torpaqlarından, əmlaklarından və ya adət etdikləri yaşayış yerlərindən qanunsuz və ya haqsız şəkildə məhrum olmalarına səbəb olmuş vəziyyətlərdə, müvafiq milli və beynəlxalq iştirakçılara hüquqi və texniki məsələlərdə kömək etməyi hədəfləyir.

“Pinheiro prinsipləri” qaçqınların və məcburi köçkünlərin təkcə öz ölkələrinə abstrakt şəkildə geri qayıtması deyil, eyni zamanda öz doğma məskənlərinə, evlərinə qayıtmaq və mülklərinə sahib çıxmaq hüquqları ətraflı şəkildə izah olunmuşdur. Bu prinsiplər zorla didərgin salınma hallarından sonra insanların doğma yurdlarına ləyaqət, təhlükəsizlik və könüllülük prinsiplərinə uyğun şəkildə repatriasiyasını (yəni qayıdışını) təmin edən beynəlxalq hüquqi mexanizmləri daha da gücləndirmişdir.

Burada “Beynəlxalq ictimaiyyətin məsuliyyəti” adlı 22-ci prinsiplə qeyd olunur ki, ev, torpaq və mülkiyyətə restitusiya hüququnu təşviq və müdafiə etmək öhdəliyi beynəlxalq ictimaiyyətin üzərinə qoyulur (“restitutio in integrum”). Azərbaycanla Ermənistan arasındakı hərbi münaqişə artıq başa çatdığından BMT Baş Assambleyası

Both groups (at that time also including internally displaced persons from Karabakh and Eastern Zangazur) continue to hold unresolved claims relating to the restitution of housing and property in their original homes.

Comprising seven sections and twenty-three principles, the Pinheiro Principles set out standards concerning housing and property restitution for refugees and displaced persons. They aim to assist relevant national and international actors in addressing the legal and technical issues arising in situations where individuals have been unlawfully or unjustly deprived of their former homes, lands, properties, or habitual places of residence.

“The Pinheiro Principles” elaborate not only on the abstract right of refugees and internally displaced persons to return to their country, but also specifically on their right to return to their original homes and reclaim their property. These principles have further strengthened international legal mechanisms ensuring the repatriation (return) of persons displaced by force in accordance with the principles of dignity, safety, and voluntariness.

Principle 22, entitled “Responsibility of the International Community”, stipulates that the obligation to promote and protect the right to housing, land, and property restitu-

və Təhlükəsizlik Şurası Ermənistanına münasibətdə restitusiyaya dair müvafiq sənədin qəbul edilməsini və təzminat komissiyasının yarıdılmasını təşviq etməlidir.

Kompensasiyanın ödənilməsi məsələsinə gəldikdə isə 21-ci prinsipdə göstərilir ki, bütün qaçqın və məcburi köçkünlər restitusiya prosesi (ilkin vəziyyətə gətirilmə) çərçivəsində tam və səmərəli kompensasiya almaq hüququna malikdirlər. Kompensasiyanın verilməsinə ancaq o halda yol verilir ki, hüquq müdafiə vasitəsi kimi restitusiyanın həyata keçirilməsi praktiki olaraq mümkün olsun. Bununla əlaqədar olaraq BMT Baş Assambleyasının “Beynəlxalq hüquqazidd əməllərə görə dövlətlərin məsuliyyəti” adlı Qətnaməsinə Əlavənin 36-cı maddəsində qeyd olunmuşdur ki, beynəlxalq hüquqazidd əmələ görə məsuliyyət daşıyan dövlət özünün həmin əməli nəticəsində vurduğu zərəri restitusiya ilə ödənilməyən hissədə kompensasiya yolu ilə ödəməyə borcludur.

Bugünkü vəziyyətdə Ermənistan kompensasiya ödənilməsində təkəpül yox, digər formalardan da istifadə edə bilər. Məsələn, İkinci Dünya müharibəsindən sonra Almaniyada olduğu kimi torpaqların bir hissəsinin – Qərbi Zəngəzurun Azərbaycanına verilməsi təzminatın bir forması ola bilər. Bu forma, əslində, tarix və beynəlxalq hüquq qarşısında ən ədalətli seçim ola bilər.

tion (“restitutio in integrum”) rests with the international community. Since the military conflict between Azerbaijan and Armenia has already ended, the UN General Assembly and the Security Council should encourage the adoption of an appropriate instrument on restitution with respect to Armenia and the establishment of a compensation commission.

With regard to compensation, Principle 21 provides that all refugees and displaced persons have the right to full and effective compensation within the framework of the restitution process (restoration to the original situation). Compensation may be granted only where restitution as a remedy is factually impossible. In this regard, Article 36 of the Annex to the UN General Assembly Resolution on “Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts” provides that the responsible State is obliged to compensate for damage caused by its internationally wrongful act insofar as such damage is not made good by restitution.

In the current circumstances, Armenia could provide compensation not only in monetary form but also through other modalities. For example, as occurred in Germany following the Second World War, the transfer of part of the land – such as Western Zangazur to Azerbaijan

Digər əhəmiyyətli hal “Adekvat məsləhətləşmələr və qərarların qəbul olunmasında qaçqınların iştirakı” adlanan 14-cü prinsipdə öz əksini tapmışdır. Belə ki, dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar könüllü repatriasiyanı, həmçinin ev, torpaq və mülkiyyətin restitusiyasını aidiyyəti icmalarla və onların bilavasitə iştirakı ilə həyata keçirməlidirlər. Beləliklə, beynəlxalq sənədlərdə Ermənistanın Qərbi Azərbaycan İcması ilə dialoqun qurulması üçün hüquqi öhdəlikləri nəzərdə tutulmuşdur.

Başqa bir vacib məsələ: bütün qaçqın və məcburi köçkünlərə təhlükəsiz və ləyaqətli şəraitdə könüllü geri qayıtması üçün azad seçim verilir və onların məlumatlandırılmaq hüququ təsbit olunur (10-cu prinsip). Qaçqın və məcburi köçkünlərə qayıdacaqları yerlərlə bağlı bütün məsələlər, o cümlədən fiziki, maddi və hüquqi təhlükəsizlik barədə tam, obyektiv və dəqiq məlumatların verilməsi öhdəliyi müəyyən olunur.

Geri qayıtma hüququ şəxslərin müvəqqəti getdikdən sonra geri qayıtmasına qəsdən qadağa qoyulduğu hallarda və məcburi qovulma hallarında (kütləvi miqyasda və ya başqa şəkildə) tətbiq edilir. Sonuncu halda qeyri-qanuni olaraq qovulmuş şəxsləri geri almaq (qəbul etmək) üçün beynəlxalq hüquqa əsasən mənşə dövlətinin öhdəliyi

– could constitute a form of compensation. Such a measure could, in fact, represent the most equitable option from the standpoint of history and international law.

Another significant provision is reflected in Principle 14, entitled “Adequate Consultation and Participation of Refugees in Decision-Making”. States and international organizations are required to implement voluntary repatriation and housing, land, and property restitution in consultation with the affected communities and with their direct participation. Accordingly, international instruments envisage legal obligations for Armenia to establish dialogue with the Western Azerbaijan Community.

An additional important element is set out in Principle 10, which guarantees that all refugees and displaced persons shall be provided with a free and informed choice regarding voluntary return in conditions of safety and dignity. They are entitled to receive full, objective, and accurate information concerning the places to which they intend to return, including information on physical, material, and legal security.

The right of return applies in situations where individuals are deliberately prevented from returning after temporary departure, as well as in cases of forced

daha da güclüdür. Elə indiki Ermənistandan zorla və sistemətik şəkildə çıxarılmış azərbaycanlılar üçün də bu məsələ kifayət qədər aktualdır. Çünki Qərbi Azərbaycan İcmasının qayıdışla bağlı müraciətlərinə Ermənistan hökuməti heç bir cavab vermir.

Geri qayıtmaq hüququ, hüquqi cərfivə. Beynəlxalq hüquq sənədlərində geri qayıtmaq hüququ – qaçqınların və məcburi köçkünlərin qaytarılması üçün hüquqi əsasdır.

Beynəlxalq İnsan Hüquqları Qanununda geri qayıtmaq hüququ

Beynəlxalq insan hüquqları hüququnun adət norması kimi geri qayıtmaq hüququna bir çox beynəlxalq və regional insan hüquqları müqavilələrində rast gəlinir. Hazırda beynəlxalq hüquqda insan hüquqları məsələsini tənzimləyən prinsiplər və qaydalar məcmuəsi beynəlxalq insan hüquqları hüququ kimi tanınır. O, aşağıdakı sənədlərdən əldə edilir:

- BMT-nin Nizamnaməsi (1945); Preambula və Art. 1(3), 13(b), 55(c), 62(2) və 76(c);
- Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (1948);
- İnsan Hüquqları üzrə iki Bey-

expulsion (whether on a mass scale or otherwise). In the latter case, the obligation of the State of origin under international law to readmit unlawfully expelled persons is even stronger. This issue is highly relevant to Azerbaijanis who were forcibly and systematically expelled from present-day Armenia. The Government of Armenia has provided no response to the appeals of the Western Azerbaijan Community concerning return.

The Right of Return: Legal Framework. The right of return in international legal instruments constitutes the legal basis for the repatriation of refugees and internally displaced persons.

The Right of Return in International Human Rights Law

As a norm of customary international human rights law, the right of return is reflected in numerous international and regional human rights treaties. Today, the body of principles and rules regulating human rights within international law is recognized as international human rights law. It derives from the following instruments:

- The Charter of the United Nations (1945), Preamble and Articles 1(3), 13(b), 55(c), 62(2), and 76(c);

nəlxalq Pakt (1966): Mülki və Siyasi Hüquqlar üzrə Beynəlxalq Pakt; İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt;

- Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və ixtisaslaşmış qurumlar çərçivəsində hazırlanmış müqavilə əsasında və ya başqa şəkildə digər sənədlər.

Geri qayıtmaq hüququ insanın öz mənşəyinə qayıtmaq istəyi ilə yanaşı, İnsan Hüquqları haqqında Beynəlxalq Billin iki sənədində də əsas hüquq kimi təsdiqlənir. 1948-ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 13(2) maddəsində deyilir: *“...hər kəsin öz ölkəsi də daxil olmaqla istənilən ölkəni tərk etmək və öz ölkəsinə qayıtmaq hüququ var”*. Bununla belə, Ümumdünya Bəyannaməsi beynəlxalq hüququn məcburi müqaviləsi deyil, o *“bütün xalqlar və bütün millətlər üçün ümumi nailiyyət standartı”* kimi düşünlür və insan hüquqları sahəsində sonrakı bütün işlərin istiqamətini müəyyən edir. Geri qayıtmaq hüququnu ehtiva edən sənəd Mülki və Siyasi Hüquqlar üzrə Beynəlxalq Paktıdır, Paktın 12(4) maddəsində deyilir: *“...heç kəs öz ölkəsinə daxil olmaq hüququndan özbaşına məhrum edilə bilməz”*.

Qeyd olunan hər iki sənəddə eyni maddələr geri qayıtmaq hüququ ilə bağlı başqa bir əsas prinsip olan könüllü repatriasiya prinsipini təş-

- The Universal Declaration of Human Rights (1948);
- The two International Covenants on Human Rights (1966): the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR);
- Other treaty-based and related instruments developed within the framework of the United Nations and its specialized agencies.

The right of return, alongside the individual's desire to return to their origin, is affirmed as a fundamental right in two key documents comprising the International Bill of Human Rights. Article 13(2) of the 1948 Universal Declaration of Human Rights provides: *“...everyone has the right to leave any country, including his/her own, and to return to his/her country”*. Although the Universal Declaration is not a legally binding treaty, it is conceived as *“a common standard of achievement for all peoples and all nations”* and has guided subsequent developments in the field of human rights. The legally binding instrument that explicitly incorporates the right of return is the International Covenant on Civil and Political Rights. Article 12(4) of the Covenant states: *“...no one shall be arbitrarily deprived of the right to enter his/her own country”*.

kil edir. Üçüncü əsas beynəlxalq insan hüquqları konvensiyası olan irqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında Beynəlxalq Konvensiyanın 5d(II) maddəsində hər kəsin ...istənilən ölkəni, o cümlədən öz ölkəsini tərk etmək hüququna malik olduğunu ifadə edərək geri qayıtmaq hüququnu özündə birləşdirir.

İnsan hüquqları sistemində geri qayıtmaq hüququnu tanıyan digər mühüm sənəd BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ümumdünya Konfransı tərəfindən qəbul edilmiş 1993-cü il Vyana Bəyannaməsi və Fəaliyyət Proqramıdır. Bəyannamənin 8-ci və 23-cü maddələrində hər kəsin hər hansı bir fərq qoyulmadan öz ölkəsinə qayıtmaq hüququ bir daha təsdiq etdi ki, burada təhlükəsiz, ləyaqətli və könüllü qayıtmaq məcburi köçkünlük vəziyyətində üstünlük verilən həll yolu kimi qeyd olunur.

Geri qayıtmaq hüququ müxtəlif beynəlxalq insan hüquqları sənədlərində təsbit edilmişdir və yaşamaq hüququ, insanın azadlığı və təhlükəsizliyi, işgəncəyə və ya qəddar, qeyri-insani və ya alçaldılmamaq hüququ kimi bir çox əsas hüquqlarla bağlıdır.

Beynəlxalq humanitar hüquq kimi beynəlxalq insan hüquqları hüququ da insanın evindən və ya mənşə yerindən kütləvi və ya digər şəkildə zorla qovulmasına qarşı

In both of the aforementioned instruments, the relevant provisions also form the basis of another core principle associated with the right of return – the principle of voluntary repatriation. Furthermore, the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, as the third major international human rights convention, incorporates the right of return in Article 5(d)(ii), which affirms the right of everyone ...to leave any country, including one's own.

Another important instrument recognizing the right of return within the human rights system is the Vienna Declaration and Programme of Action (1993), adopted by the World Conference on Human Rights. Articles 8 and 23 of the Declaration reaffirm the right of everyone, without distinction of any kind, to return to their own country, emphasizing that safe, dignified, and voluntary return constitutes the preferred solution in situations of displacement.

The right of return is enshrined in various international human rights instruments and is closely linked to numerous fundamental rights, including the right to life, the right to liberty and security of person, and the right not to be subjected to torture or cruel, inhuman, or degrading treatment.

Like international humanitarian

ümumi qadağanı özündə birləşdirir. Məcburi qovulma (və ya çıxarılma) insan hüquqları qanununun geniş korpusunda yer alan və sadalanan bir çox hüquqları və xüsusi olaraq hərəkət azadlığının qorunması hüququnu pozur.

Beynəlxalq humanitar hüquqda qayıtmaq hüququ

Bu, əsasən, beynəlxalq humanitar hüququn iki “qolu”nda – Haaqa və Cenevrə Konvensiyaları ilə təsbit olunur. Haaqa Konvensiyaları və dörd Cenevrə Konvensiyası hərbi əməliyyatlar dayandırıldıqdan sonra geri qayıtmaq hüququnu tanıyır. Bu baxımdan 1939-cu ilə qədər adət statusu qazandıqları hamılıqla tanınan Quruda Mühəribə Qanunlarına və Adətlərinə Hörmət Qoyan 1907-ci il Haaqa Konvensiyalarına əlavə edilmiş Haaqa Qaydaları və 1949-cu il Cenevrə Mülki Konvensiyası köçkünlərin öz yerlərinə qayıtmaq hüququnu təmin edir. Mühəribə başa çatdıqdan sonra mənşə yerləri məsələsini də diqqətdən kənar qoymaq düzgün olmazdı.

Humanitar hüquqa əsasən, münəqişə zamanı necə məcburi köçkün olduqlarından asılı olmayaraq bütün köçkünlərə şamil edilən ümumi geri qayıtmaq hüququ var. Bu qayda ilk dəfə Haaqa Reqlamentinin

law, international human rights law incorporates a general prohibition against the mass or otherwise forced expulsion of individuals from their homes or places of origin. Forced expulsion (or removal) violates a broad range of rights protected under human rights law, including, in particular, the right to freedom of movement.

The Right of Return in International Humanitarian Law

The right of return is primarily enshrined in the two “branches” of international humanitarian law – the Hague and Geneva Conventions. The Hague Conventions and the four Geneva Conventions recognize the right of return following the cessation of hostilities. In this respect, the Hague Regulations annexed to the 1907 Hague Conventions Respecting the Laws and Customs of War on Land – which are universally acknowledged to have attained customary status by 1939 – as well as the 1949 Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War, safeguard the right of displaced persons to return to their places of origin. After the end of a war, the issue of return to places of origin must not be overlooked.

Under humanitarian law, all dis-

43-cü maddəsində kodlaşdırılmış və Cenevrə Konvensiyaları və onların iki Protokolu da daxil olmaqla sonrakı bütün adət-ənənəvi humanitar hüquqa daxil edilmişdir. Qaydaya görə, müharibə edən işğalçı işğal olunmuş ərazidə mümkün olan maksimum dərəcədə hüquqi və sosial status-kvonu, münaqişənin yekun hüquqi həllini gözləməlidir. Bosniyadakı kimi sülh sazişi və Herseqovina, Dayton Sülh Sazişini misal göstərmək olar.

Buraya döyüşən işğalçının yerli əhalinin qalmasına və ya hərbi əməliyyatlar dayandırıldıqdan sonra öz mənşəyinə qayıtmasına icazə verməsi tələbi daxildir. Dördüncü Cenevrə Konvensiyasında geri qayıtmaq hüququnun mənbələri 4, 6, 40 və 158(3) maddələridir. Bu maddələrə müdafiə olunan şəxslərin tərifləri və Konvensiyanın tətbiq olunma müddəti daxildir. Bununla belə, humanitar hüquq sənədlərində nəzərdə tutulan geri qayıtmaq hüququnun ikinci növü var ki, burada da insanların məcburi qovulma yolu ilə köçkün düşdüyü hallara xüsusi diqqət yetirilir. Hətta tək bir fərdin qeyri-ixtiyari köçürülməsi, məsələn, deyək ki, deportasiya yolu ilə... Bu, humanitar qanunlara əsasən qadağandır. Kütləvi miqyasda məcburi qovulmaların həyata keçirildiyi Bosniya işində humanitar qanunun böyük pozuntularına yol verilir. G.J.Bolinqin qeyd etdiyi kimi, beynəl-

placed persons – regardless of the manner in which they became displaced during a conflict – possess a general right to return. This rule was first codified in Article 43 of the Hague Regulations and has since been incorporated into subsequent customary humanitarian law, including the Geneva Conventions and their two Additional Protocols. According to this rule, a belligerent occupying power must, to the maximum extent possible, maintain the legal and social status quo in the occupied territory pending the final legal resolution of the conflict. The Peace Agreement for Bosnia and Herzegovina (the Dayton Peace Agreement) may be cited as an example.

This includes the obligation of the occupying power to permit the local population either to remain in place or to return to their places of origin once hostilities have ceased. Within the Fourth Geneva Convention, the sources of the right of return are found in Articles 4, 6, 40, and 158(3), which define protected persons and regulate the temporal scope of application of the Convention. Moreover, humanitarian law provides for a second dimension of the right of return, specifically addressing situations in which individuals have been displaced through forced expulsion. Even the involuntary transfer of a single individual – for example,

xalq hüquqa əsasən, ümumən məcburi qovulma üçün yeganə düzgün nizamlayıcı vasitə geri qayıtmaq hüququnun həyata keçirilməsidir.

Beynəlxalq Qaçqınlar Hüququnda geri qayıtmaq hüququ. Beynəlxalq Qaçqın Hüququ,

əsasən, Qaçqınların Statusuna dair 1967-ci il Protokolunda dəyişdirilmiş Qaçqınların Statusuna dair 1951-ci il Konvensiyası ilə tənzimlənir. Çox vaxt “Konvensiya” adlandırılan hər iki sənəd “qaçqın” anlayışını verir və bu anlayışa daxil olan şəxslərə bir sıra hüquq və müdafiə üçün zəmin yaradır. Konvensiya həmçinin qaçqınlarla bağlı əvvəlki beynəlxalq sənədləri birləşdirir və beynəlxalq səviyyədə qaçqınların hüquqlarının ən əhatəli kodlaşdırılmasının təminatına dair hələlik ilk cəhd hesab olunur.

Konvensiyanın mənşəyini XX əsrin əvvəllərinə qədər izləmək olar. Bu vaxta qədər adət hüququ dövlətlərə yalnız öz vətəndaşlarını qorumaq öhdəliyi qoyurdu. Müharibələrarası 1919–1939-cu illər ərzində Avropa və Yaxın Şərqdə çoxsaylı şiddətli münaqişələr və siyasi problemlər çoxlu sayda insanın didərgin düşməsinə səbəb oldu. Bu köç ayrı-ayrı dövlətlərin immiqrasiyaya nəzarət etmək istəyi ilə toqquşdu və beynəlxalq ictimaiyyəti qaçqın məsələsinə reaksiya verməyə məcbur etdi. Millətlər Liqası bunu qaçqınların müdafiə

through deportation – is prohibited under humanitarian law. In cases such as Bosnia, where mass forced expulsions were carried out, such acts constituted grave breaches of humanitarian law. As noted by G. J. Boling, under international law, the only appropriate legal remedy for forced expulsion in general is the effective implementation of the right of return.

The Right of Return in International Refugee Law. International Refugee Law:

is primarily regulated by the 1951 Convention relating to the Status of Refugees, as amended by the 1967 Protocol relating to the Status of Refugees. These two instruments, often collectively referred to as the Convention, define the concept of a refugee and establish a range of rights and protections for individuals falling within that definition. The Convention also consolidates earlier international instruments concerning refugees and represents the first comprehensive attempt to codify the rights of refugees at the international level.

The origins of the Convention can be traced back to the early twentieth century. Until that time, customary international law imposed upon states only the obligation to protect their own nationals. During the interwar period (1919–1939), numerous violent conflicts

sini təmin etmək üçün müqavilələr tərtib etməklə həyata keçirdi. Bu cür razılaşmalar qaçqınlarla əlaqədar konkret vəziyyətlərlə bağlı idi. Buna görə də “ad hoc” xarakter daşıyırdı. Bundan əlavə, onlar qrup və ya kateqoriya yanaşmasını ehtiva edirdilər ki, burada qaçqın statusu əldə etmək üçün yetərli və zəruri şərtlər kiminsə mənşə ölkəsindən kənarda qalması və həmin dövlətin hökumətinin himayəsi olmadan mövcudluğudur. Lakin bu dövrdə qaçqın anlayışının ümumi tərifini hazırlanmamışdır. İkinci Dünya müharibəsindən sonra xalq kütlələri kökündən qoparılarkən, dünya qlobal müharibənin və insan hüquqlarının dəhşətli miqyasda pozulmasının dərin sarsıdıcı və dağıdıcı dönməindən qurtularkən qaçqın probleminin müvəqqəti olmadığı anlaşılırdı və bu alət daha geniş yanaşma ilə ortaya çıxan qaçqın böhranını daha effektiv həll edərdi.

Məhz bu şəraitdə qaçqınların statusuna dair 1951-ci il Konvensiyası Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 28 iyul 1951-ci il tarixli xüsusi Konfransı tərəfindən qəbul edildi. Konvensiyanın qəbulu üçün ilham mənbəyi insan həyatına etinasızlığın, insanların həyatına hörmətsizliyin və s., köçkünlük və müharibə illərindəki təqiblərin təkrarlanmayacağına inam idi. Konvensiya açıq şəkildə humanitar xarakter daşıyırdı. Dövlətlər xüsusən 1967-

and political upheavals in Europe and the Middle East led to the displacement of large populations. This displacement conflicted with states' desire to control immigration, thereby compelling the international community to respond to the refugee problem. The League of Nations addressed this issue by drafting treaties aimed at ensuring the protection of refugees. However, these agreements were situation-specific and therefore **ad hoc** in nature. They also adopted a group or category-based approach, whereby refugee status was granted on the basis that an individual was outside their country of origin and without the protection of its government. During this period, however, no general definition of a refugee was formulated. Following the Second World War, as entire populations were uprooted and the world emerged from the profoundly destabilizing and destructive consequences of global war and widespread human rights violations, it became clear that the refugee problem was not temporary. A broader and more comprehensive legal framework was required to address the emerging refugee crisis more effectively.

It was under these circumstances that the 1951 Convention relating to the Status of Refugees was adopted by a special United Nations Conference on July 28, 1951. The

ci ildə Konvensiyaya əlavə Protokol imzaladıqları zaman Konvensiyanın qlobal əhatə dairəsini genişləndirməyə çalışdılar. Bu onun müddəalarını təkcə 1951-ci ildən əvvəl qaçmağa məcbur olanlara və ya Avropada olanlara deyil, bütün qaçqınlara tətbiq etdi və onlar üçün də keçərli hala gətirdi. İllər keçdikcə hər iki sənəddə olan öhdəliklər beynəlxalq insan hüquqları hüququnun mütərəqqi inkişafı ilə tamamlanmış və həqiqətən də, gücləndirilmişdir.

Qaçqınlar məsələsinin və qaçqınlar haqqında qanunun gələcək inkişafı

BMT Baş Assambleyası qaçqınlarla bağlı beynəlxalq hüququn inkişafında mühüm rol oynamışdır. Baş Assambleya bu işi Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığına (bundan sonra – QAK) həvalə etmişdir. QAK-ın beynəlxalq qaçqın hüququnun inkişafı ilə bağlı öhdəliklərinin hüquqi əsası Baş Assambleya tərəfindən 14 dekabr 1950-ci il tarixli 428 (V) sayılı qətnaməyə əlavə kimi qəbul edilmiş QAK-ın Əsasnaməsidir. Yuxarıda təsvir olunduğu kimi, əsas məsələ qaçqınların hüquqlarını və dövlətlərin onlara qarşı öhdəliklərini tənzimləyən sənədlər 1951-ci il

inspiration behind its adoption was the conviction that the indifference to human life and the persecution and displacement witnessed during the war years must never be repeated. The Convention was explicitly humanitarian in character. In 1967, states expanded the global scope of the Convention by adopting the Protocol, thereby removing its temporal and geographic limitations. As a result, its provisions became applicable not only to those who had fled before 1951 or within Europe, but to refugees worldwide. Over time, the obligations contained in both instruments have been supplemented and strengthened through the progressive development of international human rights law.

Future Development of the Refugee Issue and Refugee Law

The United Nations General Assembly has played a significant role in the development of international refugee law. It entrusted this responsibility to the Office of the United Nations High Commissioner for Refugees (hereinafter – UNHCR). The legal basis for UNHCR's mandate in the development of international

tarixli Konvensiyası, Qaçqınların Statusu və onunla bağlı 1967-ci il Protokoludur. 1951-ci il Konvensiyası iki gözləntidə əhəmiyyətlidir. Birincisi əvvəlcə Avropadan olan qaçqınlarla məhdudlaşsa da, onun 1-ci maddəsində qaçqının ümumi tərifini verir. Qaçqın kimdir? *Qaçqınlar – irqi mənsubiyyətinə, dini etiqadına, vətəndaşlığına, müəyyən sosial qrupa mənsub olmasına və ya siyasi əqidəsinə görə təqiblərin qurbanı olmaqdan əsaslı qorxduğu üçün vətəndaşı olduğu ölkədən kənar qalan və həmin qorxu üzündən bu ölkənin himayəsindən istifadə edə bilməyən və ya istifadə etmək istəməyən, yaxud müəyyən vətəndaşlığı olmadığı halda öz daimi yaşadığı ölkəsindən kənar qalan, həmin qorxu üzündən oraya qayıda bilməyən və ya qayıtmaq istəməyən şəxslərdir.*

Bu o deməkdir ki, öz sərhədləri daxilində məcburi köçkünlər qaçqınların beynəlxalq hüquqi tərifinə daxil deyillər. İkincisi, o, qaçqın anlayışına daxil olan insanların müəyyən hüquqlardan faydalanmalı olduğunu və qaçqınlara yardımın, sadəcə, beynəlxalq xeyriyyəçilik və siyasi üstünlük məsələsi olmadığını qəbul edir. Konvensiya onun iştirakçısı olan dövlətlərin üzərinə öhdəliklər qoyur, bunlardan ən əsası “gəri qaytarmamaq” prinsipidir.

refugee law is its Statute, adopted by the General Assembly as an annex to Resolution 428 (V) of 14 December 1950. As described above, the principal instruments governing the rights of refugees and the obligations of states toward them are the 1951 Convention relating to the Status of Refugees and its 1967 Protocol. The 1951 Convention is significant in two respects. First, although initially limited to refugees from Europe, Article 1 provides a general definition of a refugee. Who is a refugee? *A refugee is a person who, owing to a well-founded fear of being persecuted for reasons of race, religion, nationality, membership of a particular social group, or political opinion, is outside the country of his or her nationality and is unable or, owing to such fear, unwilling to avail himself or herself of the protection of that country; or who, not having a nationality and being outside the country of former habitual residence, is unable or, owing to such fear, unwilling to return to it.*

This means that internally displaced persons within their own state do not fall within the international legal definition of a refugee. Second, the Convention recognizes that individuals falling within the refugee definition are entitled to certain rights and that assistance to refugees is not merely

Bəzi regionlarda qaçqınlarla bağlı vəziyyətin xüsusi şəraiti dövlətləri qaçqınlarla bağlı xüsusi sənədlər hazırlamağa vadar etdi. Afrika Birliyi Təşkilatına (AAU) üzv dövlətlər 1969-cu ildə Afrikadakı qaçqın problemlərinin xüsusi aspektlərini tənzimləyən Konvensiya, 1984-cü ildə isə Mərkəzi Amerika dövlətləri, Meksika və Panama Kartaxena Bəyannaməsi haqqında razılığa gəliblər. Konvensiya qaçqın tərifini onların başlanğıc nöqtəsi kimi qəbul edərək onun tətbiq olunma biləcəyini qəbul edir. Ümumiləşdirilmiş zorakılıqdan və ya ictimai asayiş ciddi şəkildə pozan digər hadisələrdən qaçanlar da daxil olmaqla, müvafiq regionlardakı xüsusi vəziyyətlər burada ehtiva olunur. Ən son olaraq Asiya – Afrika Hüquq Məsləhət Təşkilatı 2001-ci ilin iyununda qaçqınlarla rəftarla bağlı bir sıra prinsiplər haqqında razılığa gəldi və bu prinsiplər “Banqkok prinsipləri” kimi tanınan prinsipləri yenidən nəzərdən keçirdi. Bunlar altı ildən artıq davam edən danışıqların nəticəsidir və Asiyanın bir çox ölkələri üçün regional səviyyədə tətbiq olunan qaçqınların müdafiəsi prinsipləri ilə bağlı, məcburi olmasa da, razılaşıdırılmış yeganə bəyanatdır.

Qaçqınların müdafiəsi və onlara yardım göstərilməsi üzrə əsas məsuliyyət dövlətlərin, xüsusən

a matter of international charity or political discretion. The Convention imposes obligations upon its State Parties, the most fundamental of which is the principle of non-refoulement.

In certain regions, the specific nature of refugee situations has prompted states to adopt regional instruments. Member States of the Organization of African Unity (now the African Union) adopted in 1969 the Convention Governing the Specific Aspects of Refugee Problems in Africa. In 1984, the states of Central America, together with Mexico and Panama, agreed upon the Cartagena Declaration.

While accepting the 1951 Convention definition of refugee as a starting point, these instruments broadened its scope to include persons fleeing generalized violence or other events seriously disturbing public order within the relevant regions. More recently, in June 2001, the Asian-African Legal Consultative Organization agreed upon a set of principles concerning the treatment of refugees, revising what are known as the “Bangkok Principles». These principles, adopted after more than six years of negotiations, constitute the only regionally agreed, though non-binding, statement of refugee protection principles applicable to many Asian states.

də qaçqınların qaçdığı sığınacaq ölkələrinin üzərinə düşür. QAK həm də dövlətlərin Konvensiyaya əməl etməsinin təşviqində və monitorinqində və onlara öz ərazilərində qaçqınlara adekvat müdafiə təklif etmək imkanının verilməsində mühüm rola malikdir.

4R Proqramı. 2003-cü ildə BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı, BMT-nin İnkişaf Proqramı və BMT-nin Uşaq Fondunun (UNICEF) iştirakı ilə hazırlanmış 4R (Repatriation – könüllü qayıdış, Reintegration – yenidən inteqrasiya, Rehabilitation – reabilitasiya və Reconstruction – yenidənqurma) proqramı elan edildi. Qaçqınların geri dönüşünün yaxşı şəraitdə baş tutmasını təmin etmək üçün yaradılmış 4R hərəkət üsulu bəzi məqamları vurğulayır. Birincisi, qaçqınlar üçün inkişaf yardımını genişləndirilməlidir ki, bu da çoxlu sayda qaçqını qəbul edən ev sahibi ölkələr üçün çox vacibdir. İkincisi, münaqişədən sonra qayıdış, reinteqrasiya, reabilitasiya və yenidənqurma məqsədlərini özündə əks etdirən 4R proqramları yaradılmalıdır. Lakin görüləcək işlər yerli tələblərə uyğun aparılmalıdır. Münaqişədən sonrakı vəziyyətlərdə yenidən tənzimləmə əməliyyatlarının uğurlu olması üçün monitorinq edilən ölkədə sahələr üzrə həyata keçirilən əməliyyatların çevikliyi qorunmalıdır. 4R proqramının tətbiq olunduğu

The primary responsibility for the protection of and assistance to refugees rests with states, particularly with the countries of asylum to which refugees flee. UNHCR plays an essential role in promoting and monitoring states' compliance with the Convention and in supporting them in providing adequate protection to refugees within their territories.

The “4R Programme”. The “4R Programme”. In 2003, the 4R Programme (Repatriation, Reintegration, Rehabilitation, and Reconstruction) was launched through the joint efforts of the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), the United Nations Development Programme (UNDP), and the United Nations Children’s Fund (UNICEF). The 4R operational framework was established to ensure that the return of refugees takes place under appropriate and sustainable conditions and highlights several key considerations. First, development assistance for refugees should be expanded, which is particularly important for host countries accommodating large numbers of refugees. Second, in post-conflict settings, 4R programmes should be developed to integrate the objectives of return, reintegration, rehabilitation, and reconstruction. However, the implementation of such measures must be adapted

təcrübələrə misal olaraq, Sierra Leone və Şri-Lankanı göstərmək olar ki, 4R yanaşması resursların, təhlükəsizlik və texniki təcrübənin bölüşdürülməsi yolu ilə səmərəli qayıdışı təşviq edir.

Qeyd etməliyik ki, bu cür proqramlar Qərbi azərbaycanlıların geri qayıdışı zamanı da tətbiq oluna bilər. Lakin prosesdən gözlənilənləri əldə etmək üçün BMT agentliklərinin, ikitərəfli və çoxtərəfli institut və təşkilatların bu prosesdə iştirak etməsi vacibdir.

Qayıdış hüququnun pozulmasına görə hüquqi məsuliyyəti və Ermənistanın öhdəlikləri: Xüsusi sübuta ehtiyacı olmayan faktdır ki, indiki Ermənistan Azərbaycana məxsus tarixi torpaqlar üzərində qurulub. Həm Azərbaycan, həm də Ermənistan SSRİ-nin tərkibinə daxil olan 15 respublikadan biri idi. Məsələnin tarixi dərinliyinə vərmeden qeyd edim ki, 1987–1991-ci illərdə ermənilər tərəfindən həyata keçirilən sonuncu etnik təmizləmə nəticəsində indiki Ermənistan (ovaxtiki Ermənistan SSR) ərazisində 24 kənd rayonu, 13 şəhər, 12 qəsəbə və 259 (172 kənddə ancaq azərbaycanlılar yaşayırdı, 112 kənddə isə azərbaycanlılar ermənilərlə və digər millətlərlə qarışıq halda) kənddə yaşa-

to local needs and conditions. In post-conflict contexts, flexibility in field-level operations within the monitored country must be maintained to ensure the successful execution of stabilization and recovery initiatives. Examples of the practical application of the 4R Programme include Sierra Leone and Sri Lanka, where the 4R approach has facilitated effective return processes through the coordinated sharing of resources, security arrangements, and technical expertise.

It should be emphasized that similar programmes could also be applied in the context of the return of Western Azerbaijanis. However, in order to achieve the expected outcomes, the active involvement of UN agencies, as well as bilateral and multilateral institutions and organizations, is essential.

Legal Responsibility for the Violation of the Right of Return and the Obligations of Armenia: It is a fact requiring no special proof that present-day Armenia was established on historically Azerbaijani lands. Both Azerbaijan and Armenia were two of the fifteen republics constituting the USSR. Without delving into the historical depth of the issue, it should be noted that as a result of the last wave of ethnic cleansing carried out by Armenians

yan 300 minədək azərbaycanlı (49,928 ailə) öz dogma yurdlarından zorla çıxarılmışdır. O vaxt həmin əhali ümumilikdə SSRİ və Ermənistan SSR-in vətəndaşları olublar. Zorla çıxarılmaya nəticəsində həmin əhalinin vətəndaşlıqdan məhrum edilməsi və bu gün öz tarixi vətənlərinə qayıtmaq hüquqlarından məhrum edilməsi üçün heç bir hüquqi əsas mövcud deyil. Çünki həmin insanlar öz iradəsinin ziddinə işgəncə, ölüm təhdidləri ilə müşahidə olunan zorakılıq, silah tətbiqetmə və s. hərəkətləri nəticəsində vətəndaşlıqdan məhrum ediləblər. Həmin dövrdə qüvvədə olan bir sıra hüquqi sənədlərdə – 1978-ci il tarixli Ermənistan SSR Konstitusiyasının 31-ci maddəsi, “SSRİ vətəndaşlığına dair” Qanunun 7-ci maddəsi, SSRİ Konstitusiyasının 33-cü maddəsi ciddi şəkildə pozulmuşdur. İndiki Ermənistan Respublikasının 21 sentyabr 1991-ci il tarixli Müstəqillik Aktında indiki Ermənistan özünü Ermənistan SSR-in siyasi və hüquqi xələfi (varisi) elan etmişdir. Ermənistan rəhbərliyi üçün Ermənistan Respublikasının 5 iyul 1995-ci il tarixli (27 noyabr 2005-ci il dəyişiklikləri ilə) Konstitusiyasının 47-ci maddəsinin 1-ci (“Ermənistan vətəndaşlarından doğulmuş uşaq Ermənistan və-

in 1987–1991, nearly 300,000 Azerbaijanis (49,928 families) were forcibly expelled from their native homeland from the territory of present-day Armenia (then the Armenian SSR).

These individuals resided in 24 rural districts, 13 cities, 12 settlements, and 259 villages (in 172 villages only Azerbaijanis lived, while in 112 villages Azerbaijanis lived mixed with Armenians and other nationalities). At that time, this population were citizens of the USSR and of the Armenian SSR. There exists no legal basis for depriving them of their citizenship as a result of their forced expulsion, nor for depriving them today of their right to return to their historical homeland. These individuals were stripped of their citizenship against their will, through acts of violence accompanied by torture, death threats, the use of weapons, and other coercive measures. Several legal instruments in force at that time were gravely violated, including Article 31 of the 1978 Constitution of the Armenian SSR, Article 7 of the Law “On Citizenship of the USSR”, and Article 33 of the Constitution of the USSR. In its Declaration of Independence dated 21 September 1991, the present-day Republic of Armenia declared itself the political and legal successor of the Armenian SSR. For the leadership

təndaşdır”), 5-ci (“Ermənistan Respublikasının vətəndaşı və təndaşlıqdan məhrum edilə bilməz”) bəndləri və beynəlxalq hüququn yuxarıda bəhs etdiyimiz sənədləri indiki Ermənistan ərazisindən zorla çıxarılmış əhalinin geri qayıtmaq hüququnu tanımağa və bunun üçün tədbirlər görməyə əsas verməlidir.

Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 13-cü maddəsində qeyd olunur: *“Hər bir insan hər bir dövlətin hüdudları daxilində sərbəst hərəkət etmək və özünə yaşayış yeri seçmək hüququna malikdir. Hər bir insan öz ölkəsi də daxil olmaqla istənilən ölkəni tərk etmək və öz ölkəsinə qayıtmaq hüququna malikdir”*. Burada “öz ölkəsi” termini milli mənsubiyyət məsələlərini nəzərdə tutmur, dövlətlə siyasi-hüquqi bağlılıq və həmin ölkənin ərazisində uzunmüddətli yaşayış amillərini nəzərdə tutur. Bəyannamə universal beynəlxalq hüquqi aktdır, onun bir sıra normaları beynəlxalq adət hüququnun tərkib hissəsinə çevrilib və Bəyannamədə nəzərdə tutulmuş bir sıra hüquqlardan irəli gələn öhdəliklər dünya birliyi üçün məcburi olan öhdəliklərdir. Nəzərə alsaq ki, “Ermənistanın müstəqilliyi haqqında Bəyannamə”yə görə Ermənistan Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi-

of Armenia, Article 47(1) (“A child born to citizens of Armenia is a citizen of Armenia”) and Article 47(5) (“A citizen of the Republic of Armenia may not be deprived of citizenship”) of the Constitution of the Republic of Armenia dated 5 July 1995 (as amended on 27 November 2005), together with the aforementioned instruments of international law, should serve as a legal basis for recognizing the right of return of the population forcibly expelled from the territory of present-day Armenia and for taking the necessary measures to implement it.

Article 13 of the Universal Declaration of Human Rights states: *“Everyone has the right to freedom of movement and residence within the borders of each State. Everyone has the right to leave any country, including his/her own, and to return to his/her country.”* The term “his/her own country” does not refer to issues of ethnic origin, but rather to political and legal ties with the state and the factor of long-term residence within its territory. The Declaration is a universal international legal instrument; a number of its provisions have become part of customary international law, and the obligations arising from several of the rights enshrined therein are binding upon the international community. Considering that,

nin prinsiplərini rəhbər tutur, belə olan halda həm dövlətdaxili hüquqa, həm də beynəlxalq hüquqa əsasən Ermənistan Bəyannamə ilə üzərinə düşən öhdəlikləri yerinə yetirməyə, yəni həm də azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarına, indiki Ermənistan ərazisinə ləyaqətli və təhlükəsiz qayıdışını təmin etməyə borcludur.

Oxşar qayda bir qədər geniş formada Mülki və Siyasi Hüquqlar Haqqında Beynəlxalq Paktın 12-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Həmin maddəyə əsasən, heç kəs öz ölkəsinə qayıtmaq hüququndan məhrum edilə bilməz. Bu sənəddə də “öz ölkəsi” ifadəsi milli mənsubiyyətə əsaslanmır, dövlətlə siyasi-hüquqi bağlılıq və həmin ölkənin ərazisində uzunmüddətli yaşayış amillərini nəzərdə tutur. Adıçəkilən Pakt hüquqi statusuna görə beynəlxalq müqavilədir və tərəflərin üzərinə məcburi öhdəliklər qoyur. Paktı ratifikasiya etmiş dövlətlər beynəlxalq hüququn ümumtənzim prinsiplərindən biri olan “**pacta sunt servanda**” prinsipinə uyğun olaraq Pakt üzrə öhdəliklərə əməl etməyə borcludurlar. Ermənistan Paktın iştirakçısıdır, belə olan halda Paktın 12-ci maddəsinin tələblərinə görə azərbaycanlıların ləyaqətli və təhlükəsiz qayıdış hüququnu təmin etməyə borcludur.

according to Armenia’s Declaration of Independence, Armenia is guided by the principles of the Universal Declaration of Human Rights, it follows that, under both domestic and international law, Armenia is obliged to fulfill the commitments undertaken pursuant to the Declaration – including ensuring the dignified and safe return of Azerbaijanis to their native lands within the territory of present-day Armenia.

A similar rule is reflected, in a broader form, in Article 12 of the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR). According to that Article, no one shall be deprived of the right to return to his own country. In this instrument as well, the expression “his/her own country” is not based on ethnic affiliation, but on political and legal ties with the state and long-term residence within its territory. The Covenant is an international treaty that imposes legally binding obligations upon its parties. States that have ratified the Covenant are bound, in accordance with the generally recognized principle of international law “**pacta sunt servanda**”, to comply with their obligations under the Covenant. Armenia is a party to the Covenant and is therefore obliged, pursuant to Article 12 thereof, to ensure the dignified and safe return of Azerbaijanis.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində səmərəli beynəlxalq mexanizmlər

BMT-nin müqavilə orqanlarından biri olan və Mülki və Siyasi Hüquqlar Haqqında Paktın əsasında İnsan Hüquqları Komitəsi fəaliyyət göstərir. İştirakçı dövlətlər tərəfindən Paktın implementasiyasının monitorinqini həyata keçirən Komitə üzv dövlətlərin Pakt üzrə öhdəliklərinin icrasına dair hesabatlarını araşdırır, yekunda həmin dövlətlərə təklif və tövsiyələrini ünvanlayır. Həmin tövsiyələr məcburi xarakter daşımasa da, dövlətlər buna riayət etməyə çalışır. Komitənin mühüm səlahiyyətlərindən biri dövlətlərarası işlərə baxmaqdan ibarətdir. Lakin bu prosedur könüllü xarakter daşıyır. Yəni Komitənin dövlətlərarası işlərə baxa bilməsi üçün iştirakçı dövlətlərin Paktın 41-ci maddəsinə əsasən xüsusi bəyanatı tələb olunur. Dövlətlərarası işlərə münasibətdə Komitənin rolu subsidiardır. Belə ki, əgər 41-ci maddəyə uyğun olaraq Komitənin müvafiq səlahiyyətini tanımaq barədə bəyanatla çıxış edən hər hansı iştirakçı dövlət (və ya dövlətlər) belə bəyanat verən digər iştirakçı dövlətin Pakt üzrə öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri icra etməməsi qənaətinə gələrsə, bununla bağlı həmin dövlətə yazılı mürə-

Effective International Mechanisms in the Field of Human Rights Protection

One of the United Nations treaty bodies operating on the basis of the International Covenant on Civil and Political Rights is the Human Rights Committee. The Committee monitors the implementation of the Covenant by States Parties. It examines reports submitted by member states on the fulfillment of their obligations under the Covenant and, upon review, addresses its proposals and recommendations to the respective states. Although these recommendations are not legally binding, states generally seek to comply with them. One of the Committee's important powers is the consideration of inter-State communications. However, this procedure is optional in nature. In other words, for the Committee to consider inter-State complaints, a special declaration by the States Parties recognizing the Committee's competence under Article 41 of the Covenant is required. The Committee's role in relation to inter-State communications is subsidiary. Thus, if a State Party (or States Parties) that has made a declaration recognizing the Committee's competence under Article 41 considers that another State

ciət olunur. Əgər məsələ öz həllini tapmazsa, yalnız bundan sonra iş Komitəyə təqdim oluna bilər.

Qeyd edilməlidir ki, Pakta dair 16 dekabr 1966-cı il tarixli Fakültativ Protokola uyğun olaraq Protokolun iştirakçısı olan dövlətin yurisdiksiyası altında olan hər bir şəxs Paktda təsbit olunmuş hər hansı bir hüququnun (hüquqlarının) pozulduğu və pozulmuş hüququnun (hüquqlarının) bərpasına milli səviyyədə nail ola bilmədiyi halda Komitəyə müraciət edə bilər. Komitə yalnız Protokolun iştirakçısı olan dövlətə münasibətdə verilən şikayətlərə baxa bilər.

BMT çərçivəsində ən mühüm qeyri-müqavilə mexanizmlərindən biri Baş Assambleyanın köməkçi orqanı olan İnsan Hüquqları Şurasıdır. Şuranın əsas funksiyaları sırasında dialoq və əməkdaşlıq vasitəsilə insan hüquqları pozuntularının qarşısının alınmasına yardım etmək və insan hüquqları sahəsində fəvqəladə vəziyyətlərə reaksiya vermək, insan hüquqlarına dair Baş Assambleyaya tövsiyələr vermək bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şura həm də insan hüquqlarının bütün sahələri üzrə tematik məsələlərin müzakirə olunması üçün forum kimi çıxış edir. Qərbi azərbaycanlıların ləyaqətli qayıdışının təmin edilməsi baxımından bu mexanizmin imkanlarından da səmərəli istifadə

Party having made such a declaration is not fulfilling its obligations under the Covenant, it shall submit a written communication to that state. If the matter is not resolved through this procedure, only then may the case be referred to the Committee.

It should be noted that, pursuant to the Optional Protocol to the Covenant of December 16, 1966, any individual subject to the jurisdiction of a State Party to the Protocol may submit a communication to the Committee claiming that any of his or her rights set forth in the Covenant has been violated, provided that he or she has been unable to obtain redress at the national level. The Committee may consider communications only with respect to States that are parties to the Optional Protocol.

Within the framework of the United Nations, one of the most important non-treaty mechanisms is the Human Rights Council, a subsidiary body of the General Assembly. Among the Council's principal functions are assisting in the prevention of human rights violations through dialogue and cooperation, responding to emergency situations in the field of human rights, and making recommendations to the General Assembly on human rights matters. The Council also serves as a forum for discussing thematic issues covering all areas of human rights. In the

olunmalı, soydaşlarımızın ləyaqətli və təhlükəsiz qayıdış hüququnun təmin edilməsi məsələsinin İnsan Hüquqları Şurasının gündəliyinə daxil edilməsinə Şuranın bununla bağlı Baş Assambleyaya müraciət edilməsinə və Assambleya tərəfindən bununla bağlı xüsusi qətnamənin qəbul edilməsinə nail olunmalıdır.

Buna praktiki misal kimi BMT Baş katibinin Gürcüstanın Abxaziya və Sxinvali regionundan, Cənubi Osetiya, olan məcburi köçkünlərin və qaçqınların vəziyyətinə dair hesabatını və qayıdışla bağlı Baş Assambleyanın qətnamələrini qeyd etmək olar. Məhz Qərbi azərbaycanlıların təhlükəsiz və ləyaqətli qayıdışı üçün bu beynəlxalq mexanizmlərin imkanlarından yararlanmaq zəruridir.

Məsələyə beynəlxalq-hüquqi aspektdən, həmçinin **“ratione temporis”** prizmasından yanaşdıqda, Ermənistanın törətdiyi pozuntular uzanan pozuntu kimi qiymətləndirilməlidir. Bununla bağlı Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin təcrübəsinə əsaslanmaq olar. Yeri gəlmişkən, Qərbi azərbaycanlılar Ermənistan tərəfindən Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının müddələrinin, xüsusilə də 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsinin pozuntusu ilə bağlı Avropa Məhkəməsinə müraciət edə bilirlər. Bax-

context of ensuring the dignified return of Western Azerbaijanis, the potential of this mechanism should be effectively utilized. Efforts should be made to include the issue of ensuring our compatriots' right to a safe and dignified return on the agenda of the Human Rights Council, to secure the Council's appeal to the General Assembly on this matter, and to achieve the adoption of a special resolution by the Assembly.

As a practical example, reference may be made to the report of the UN Secretary-General on the situation of internally displaced persons and refugees from Abkhazia, Georgia, and the Tskhinvali region/South Ossetia (Georgia), as well as to the General Assembly resolutions concerning their return. It is precisely for ensuring the safe and dignified return of Western Azerbaijanis that the opportunities provided by these international mechanisms must be effectively utilized.

When approaching the issue from the perspective of international law, including through the prism of **“ratione temporis”**, the violations committed by Armenia should be characterized as continuing violations. In this regard, reference may be made to the case-law of the European Court of Human Rights. It is worth noting that Western Azerbaijanis may apply

mayaraq ki, hüquq pozuntusu baş verən zaman Ermənistan Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasına qoşulmamışdı və Avropa Məhkəməsinin yurisdiksiyasını tanımamışdı, lakin Məhkəmə təcrübəsinin təhlili onu deməyə əsas verir ki, bu kimi halları Avropa Məhkəməsi “uzanan pozuntu” kimi qiymətləndirir və “ratione temporis” baxımından işə baxmağa özünü səlahiyyətli sayır. Ümumi şəkildə qeyd etmək olar ki, belə pozuntu Konvensiyada təsbit olunmuş bu və ya digər hüququn pozulmasıdır ki, bu pozuntu cavabdeh dövlətin Konvensiyanı ratifikasiya etməsi və məhkəmənin yurisdiksiyasını tanıması tarixindən əvvəl baş vermişdir və bu tarixdən sonra da davam etmişdir. Konkret iş üzrə hüquq pozuntusunun “uzanan” olub-olmaması haqqında məsələni Avropa Məhkəməsi özü müəyyən edir və buna müvafiq olaraq bu və ya digər işə “ratione temporis” şərtinin tətbiq olunması məsələsini də məhkəmə həll edir. Avropa Məhkəməsinin zamana görə yurisdiksiyası kontekstində qeyd etmək olar ki, bu halda Ermənistanın Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının ratifikasiyasından və Məhkəmənin yurisdiksiyasını tanımasından əvvəl baş verən, lakin bu günədək davam edən uzanan hüquq pozuntusu vardır. Yəni baxmayaraq ki, pozuntu faktı baş verəndə Kon-

to the European Court of Human Rights alleging violations by Armenia of the provisions of the European Convention on Human Rights, in particular Article 1 of Protocol No. 1. Although at the time when the violations initially occurred Armenia had neither acceded to the European Convention on Human Rights nor recognized the jurisdiction of the Court, an analysis of the Court’s jurisprudence demonstrates that in such circumstances the Court may characterize the situation as a “continuing violation” and consider itself competent to examine the case from the standpoint of “ratione temporis”. In general terms, a continuing violation refers to a breach of a right enshrined in the Convention that commenced prior to the date on which the respondent State ratified the Convention and recognized the jurisdiction of the Court, but has persisted after that date. The determination of whether a violation is of a “continuing” nature in a specific case falls within the competence of the European Court itself. Accordingly, it is for the Court to decide on the applicability of the “ratione temporis” condition in each particular case. In the context of the Court’s temporal jurisdiction, it may be argued that the present situation involves a continuing violation that began

vensiya Ermənistan üçün məcburi hüquqi qüvvə kəsb etmədi, bu pozuntu Ermənistanın Konvensiyaya qoşulmasından sonra da davam etmişdir. Məhkəmənin təcrübəsinə əsasən, bu pozuntulara “uzanan hüquq pozuntusu” statusu verilməli və buna əsasən qarşı tərəfin “ratione temporis”lə bağlı ola biləcək etirazı rədd edilməlidir. Qeyd olunanları məhkəmənin təcrübəsindən Loizidou Türkiyəyə qarşı, De Bekker Belçikaya qarşı, Almeyda Qarrett və başqaları Portuqaliyaya qarşı kimi işlərinə istinadən əsaslandırmaq mümkündür. Məhkəmə təcrübəsindən konkret misallara müraciət edək. Belçika vətəndaşı II Dünya müharibəsi illərində faşistlərlə əməkdaşlıq etməkdə günahlandırılmışdır. Onun əməli sübuta yetirilmiş və Belçika tərəfi Konvensiyanı ratifikasiya edənə qədər milli məhkəmə tərəfindən iş üzrə qərar çıxarılmışdır. Lakin sonradan adıçəkilən şəxs Avropa Məhkəməsinə müraciət etmiş və bildirmişdir ki, onun bir sıra hüquqlardan, əsasən də özünüifadə hüququndan məhrum olması, Konvensiyada təsbit olunmuş bir sıra hüquq və azadlıqlarının fasiləsiz olaraq pozulmasına gətirib çıxarmışdır. Beləliklə də, bu hadisənin Belçikanın Konvensiyanı ratifikasiya etməsindən əvvəl təsadüf etməsinə baxmayaraq və bu pozuntunun işin ba-

prior to Armenia’s ratification of the European Convention on Human Rights and recognition of the Court’s jurisdiction, yet has continued up to the present day. In other words, although at the time the initial breach occurred the Convention was not legally binding on Armenia, the violation has persisted following Armenia’s accession to the Convention. According to the Court’s established practice, such breaches should be afforded the status of “continuing violations”, and any objection raised by the respondent State on the grounds of “ratione temporis” should therefore be dismissed. These conclusions may be substantiated by reference to the Court’s jurisprudence, including the cases of Loizidou v. Turkey, De Becker v. Belgium, and Almeida Garrett and Others v. Portugal. Let us consider specific examples from the Court’s practice. In De Becker v. Belgium, a Belgian national was accused during the Second World War of collaborating with the fascists. His guilt was established, and a domestic court rendered a judgment in the case prior to Belgium’s ratification of the Convention. Subsequently, the applicant lodged a complaint with the European Court, arguing that the deprivation of certain rights – primarily his freedom of expression – resulted in the continuous violation

xılma anına qədər davam etdiyini nəzərə alaraq bu hüquq pozuntusunun “uzanan pozuntu” olması qeyd olunmuşdur. Müvafiq olaraq bu halda “ratione temporis” şərti tətbiq olunmamalıdır. “Almeyda Qarrett və başqaları Portuqaliyaya qarşı” işi üzrə 1970-ci illərin ortalarında (Konvensiyanın Portuqaliyaya münasibətdə qüvvəyə minməsindən əvvəl) ərizəçilərin torpaq sahələrinin ekspropriasiyası nəticəsində onlara kompensasiya ödənilməməsini məhkəmə uzanan hüquq pozuntusu kimi qiymətləndirmiş və bunun nəticəsində 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsinin pozulduğunu bəyan etmişdir. Yaxud “Roş (Roche) Birləşmiş Krallığa qarşı” işi üzrə, 1960-cı illərdə ərizəçinin hərbi qulluqçu qisminə iştirak etdiyi kimyəvi silahın sınağı ilə bağlı dövlət tərəfindən ərizəçiyə zəruri məlumat verilməməsini məhkəmə 8-ci və 10-cu maddələrin uzanan pozuntusu kimi qiymətləndirmişdir.

Beləliklə, Avropa Məhkəməsinin zamana görə yurisdiksiyası baxımından Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının və onun əlavə protokollarının müddələrinin pozulması ilə bağlı azərbaycanlıların indiki Ermənistandan zorla və sistemik şəkildə çıxarılmasında iştirak etməklə konkret cinayət əməli törətmiş şəxslərə qarşı işlərə baxılmasına hüquqi maneə yoxdur.

of several rights and freedoms guaranteed by the Convention. Although the events in question had occurred before Belgium ratified the Convention, the Court found that the effects of the measure persisted until the time of its examination of the case and therefore characterized the situation as a “continuing violation”. Accordingly, the “ratione temporis” condition was not applied. In *Almeida Garrett and Others v. Portugal*, the Court considered the applicants’ failure to receive compensation for the expropriation of their land in the mid-1970s (prior to the entry into force of the Convention in respect of Portugal) as a continuing violation. As a consequence, the Court found a breach of Article 1 of Protocol No. 1. Similarly, in *Roche v. the United Kingdom*, the Court regarded the State’s failure to provide the applicant with essential information concerning chemical weapons tests in which he had participated as a serviceman in the 1960s as a continuing violation of Articles 8 and 10 of the Convention.

Thus, from the standpoint of the European Court’s temporal jurisdiction, there is no legal obstacle to examining cases concerning specific individuals who committed criminal acts by participating in the forcible and systematic expulsion of Azerbaijanis from

Bütün bu faktlar Ermənistanın üzərinə BMT-nin Nizamnaməsi daxil olmaqla müvafiq beynəlxalq hüquqi sənədlərə əsasən onun ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların sülh yolu ilə öz evlərinə təhlükəsiz və ləyaqətlə qayıtmasına şərait yaratmaq da daxil olmaqla onların hüquqlarının bərpası və qorunması sahəsində konkret öhdəliklər qoyur. Yəni beynəlxalq hüquqi əsaslara görə, Ermənistan hökuməti bu ölkənin ərazisindən qovulmuş, etnik təmizləməyə məruz qalmış azərbaycanlıların öz ölkələrinə təhlükəsiz və ləyaqətli şəkildə qayıtmalarına şərait yaratmağa borcludur. Müharibə zamanı mülki əhalinin müdafiəsi haqqında Cenevrə Konvensiyasının 134-cü maddəsində də təsbit edilmişdir ki, dövlətlər hərbi əməliyyatlar və ya işğal başa çatdıqdan sonra bütün şəxslərin son yaşayış yerlərinə qayıtmasını təmin etməyə və ya onların repatriasiyasını asanlaşdırmağa səy göstərməlidirlər.

Eyni zamanda milli qanunvericilik də azərbaycanlıların hazırkı Ermənistan Respublikasına qayıtmalarına hüquqi təminat verir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun 5-ci maddəsinə əsasən 1988-ci il yanvarın 1-dən 1992-ci il yanvarın 1-dək Azərbaycan Respublikasının ərazisində məskunlaşmış qaçqınlar

present-day Armenia, in violation of the provisions of the European Convention on Human Rights and its Additional Protocols.

All of these facts impose concrete obligations upon Armenia under the relevant instruments of international law, including the Charter of the United Nations, to restore and protect the rights of Azerbaijanis expelled from its territory, including by ensuring their safe and dignified return to their homeland by peaceful means. In other words, on the basis of international legal principles, the Government of Armenia is obliged to create conditions enabling Azerbaijanis who were expelled from its territory and subjected to ethnic cleansing to return to their country in safety and dignity. Article 134 of the Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War likewise provides that, upon the cessation of hostilities or occupation, States shall endeavour to ensure the return of all persons to their last place of residence or to facilitate their repatriation.

At the same time, domestic legislation also provides legal guarantees for the return of Azerbaijanis to the territory of the present Republic of Armenia. Pursuant to Article 5 of the Law of the Republic of Azerbaijan on

tərk etdikləri dövlətlərə qayıtmaq hüququnu itirmirlər.

Hesab edirik ki, Ermənistanın qeyd etdiyimiz öhdəliklərinin icra edilməməsinə görə məsuliyyətin təbiiqi məqsədilə beynəlxalq və regional müdafiə mexanizmlərinə müraciət olunması zəruridir.

Qeyd olunmalıdır ki, şəxsin kö-nüllü, təhlükəsiz və ləyaqətli qayıtma hüququ ilə bu qayıdış üçün əlverişli şəraitin yaradılması arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. Məcburi köçkün vəziyyətində fərdin geri qayıtmaq hüququ beynəlxalq insan hüquqları sənədlərində nəzərdə tutulmuş şəxsin hərəkət azadlığı hüququndan irəli gəlir. Qayıdış həm insan hüququ, həm də humanitar məsələ olduğu üçün birbaşa siyasi məsələlərlə və ya sülh sazişlərinin bağlanması ilə əlaqələndirilə bilməz. Əsas münaqişənin hər hansı həllindən asılı olmayaraq bu məsələ həll edilməlidir. Eyni zamanda riskləri qiymətləndirmək və müəyyən bir zamanda geri qayıtmaq barədə məlumatlı seçim etmək üçün azərbaycanlıların təhlükəsizliyinə, ləyaqətinə və əsas insan hüquqlarını həyata keçirmək qabiliyyətinə təsir edəcək bütün amillər nəzərə alınmalıdır. Məhz buna görə də qəbul edilmişdir ki, təhlükəsiz geri qayıdış fiziki, hüquqi və maddi təhlükəsizlik elementlərini

Citizenship, refugees who settled in the territory of the Republic of Azerbaijan between 1 January 1988 and 1 January 1992 do not lose the right to return to the States they left.

We consider it necessary to apply to international and regional protection mechanisms in order to ensure accountability for Armenia's failure to fulfil the above-mentioned obligations.

It should be emphasized that there is a direct link between the right of an individual to voluntary, safe and dignified return and the creation of appropriate conditions for such return. The right of an internally displaced person to return derives from the right to freedom of movement as enshrined in international human rights instruments. Since return constitutes both a human right and a humanitarian issue, it cannot be made dependent on political considerations or the conclusion of peace agreements. This issue must be resolved irrespective of any settlement of the underlying conflict. At the same time, in order to assess risks and to make an informed choice about returning at a particular time, all factors that may affect the safety, dignity and the ability of Azerbaijanis to exercise their fundamental human rights must be taken into account.

əhatə edir. **Fiziki təhlükəsizliyə** yaşamaq hüququnun, azadlıq və təhlükəsizlik hüququnun, işgəncəyə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qalmamaq hüququnun təmin edilməsi daxildir. Bu, ilk növbədə qaçqınların zorakılıq və təhdidlərə məruz qalmaması, onların ölkəyə qayıtması zamanı fiziki təhlükəsizliklə bağlı bütün tədbirlərin dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilməsini ehtiva edir. **Hüquqi təhlükəsizliyə** ayrı-seçkiliyə yol verməmək, milliyyətlə bağlı hər hansı hüquqlardan məhrum edilməmək, mülki statusun tanınması və milli təhlükəsizlik mexanizmlərinə çıxış daxildir. **Maddi təhlükəsizliyə** sosial, iqtisadi və mədəni hüquqların təmin edilməsi, geri qayıtmanın ilk dövründə sosial dəstəyi artıran və uzunmüddətli inkişaf planlarını asanlaşdıran amillər daxildir. Geri qayıdan şəxslər də digər vətəndaşlar kimi bu hüquqlardan istifadə edə bilməlidirlər. Təhlükəsiz və ləyaqətli qayıdış üçün həmçinin ailə birliyi prinsipinə riayət edilməsi, qayıtdıqdan sonra qaçqınlara daşınan əmlaklarını gətirmək hüququnun təmin edilməsinə, qaçqınlara sərbəst hərəkət imkanının verilməsinə diqqət yetirilməlidir.

Hazırda Qərbi Azərbaycan İcmasının beynəlxalq müstəvidə uğurlu dialoq xətti soydaşlarımızın pozulmuş hüquqlarının bərpasında

For this reason, it is recognized that safe return encompasses elements of physical, legal and material security. **Physical security** includes the protection of the right to life, the right to liberty and security, and the right not to be subjected to torture or to inhuman or degrading treatment or punishment. This primarily requires that refugees not be exposed to violence or threats and that State authorities implement all necessary measures to ensure their physical safety upon return. **Legal security** includes protection against discrimination, the non-deprivation of rights on grounds of nationality, recognition of civil status, and access to national security and justice mechanisms. **Material security** includes the enjoyment of social, economic and cultural rights, as well as factors that enhance social support during the initial period of return and facilitate long-term development plans. Returnees must be able to enjoy these rights on an equal footing with other citizens. Safe and dignified return further requires respect for the principle of family unity, the right of refugees to bring their movable property upon return, and the guarantee of freedom of movement.

At present, the successful international dialogue conducted by the Western Azerbaijan Community is of exceptional importance for the

da müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Qərbi Azərbaycan İcmasının beynəlxalq ictimaiyyətə ünvanladığı müraciətlər azərbaycanlıların indiki Ermənistandan zorakı yollarla, sistemativ şəkildə çıxarılmasının beynəlxalq aləmdə qiymətləndirilməsi baxımından da vacibdir.

Göründüyü kimi, hüquqi nöqteyi-nəzərdən Qərbi azərbaycanlıların öz doğma yurdlarına geri qayıtmaları yuxarıda qeyd edilən beynəlxalq nortmativ aktlarla müəyyən edilmiş və onların həmin ərazilərə qayıdaraq öz mülkiyyət hüquqlarını bərpa etmək imkanlarını beynəlxalq konvensiyalar özündə ehtiva edir.

Beləliklə, Qərbi azərbaycanlılara qarşı beynəlxalq hüququn əsas insan hüquqlarının pozulması (yaşamaq hüququnun pozulması, işgəncəyə, qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftara məruz qalmamaq hüququ), **kollektiv hüquqların pozulması** (etnik mənsubiyyətə görə ayrı-seçkiliyə məruz qalmamaq hüququ, soyqırımı və etnik təmizləməyə məruz qalmamaq hüququ), **mülkiyyət və yaşayış hüquqlarının pozulması** (mülkiyyət hüququnun pozulması, yaşayış yerini seçmək və öz ölkəsinə qayıtmaq hüququ), **mədəni və dini hüquqların pozulması** (mədəni irsə sahib olmaq və onu qorumaq hüququ, dini etiqad azadlığının pozulması, kimlik və tarixi yaddaş hüququnun

restoration of the violated rights of our compatriots. The Community's appeals to the international community are also significant in ensuring that the forced and systematic expulsion of Azerbaijanis from present-day Armenia is properly assessed at the international level.

From a legal perspective, as demonstrated above, the right of Western Azerbaijanis to return to their ancestral lands is enshrined in the aforementioned international normative instruments, which also provide for the restoration of their property rights upon return.

Accordingly, the policy pursued against Western Azerbaijanis constitutes a systematic and State-orchestrated course of unlawful conduct amounting to criminal violations under international law. These include: **violations of fundamental human rights** (including the right to life and the prohibition of torture and inhuman or degrading treatment); **violations of collective rights** (including protection against discrimination on ethnic grounds and against genocide and ethnic cleansing); **violations of property and residence rights** (including the right to property and the right to choose one's residence and return to one's country); **violations of cultural and religious rights** (including the right to

pozulması), **hüquqi məsuliyyət və ədalət hüquqları** (effektiv hüquqi müdafiə hüququnun pozulması, cəzasızlıq qadağasının pozulması), **sülh və təhlükəsizlik kontekstində pozuntular** (davamlı sülhə mane olan struktur ayrı-seçkilik) kateqoriyaları üzrə yolverilməz, cinayət hesab olunan, sistemli xarakter daşıyan və dövlət strukturları tərəfindən planlaşdırılaraq icrası təmin edilən, yalnız fərdi deyil, kollektiv hüquqların məhvini hədəfləyən hüquqazidd siyasət həyata keçirilib.

Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğunun başladığı cinayət işi

Arxiv sənədlərinə, tarixi mənbələrə və toplanmış sübutlara əsasən müəyyən edilmişdir ki, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq erməniə-silli şəxslərin rəhbərliyi ilə yaradılmış silahlı birləşmələr tərəfindən Qərbi Azərbaycan ərazisində (indiki Ermənistan) yaşayan azərbaycanlı mülki əhaliyə qarşı beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərini pozan, sülh və insanlıq əleyhinə, habelə şəxsiyyət əleyhinə ağır cinayətlərin törədilməsinə yönəlmiş məqsədyönlü və sistemli hərəkətlərin icrasına başlanılmışdır.

Belə ki, 1918-ci ilin mart ayına

preserve cultural heritage, freedom of religion, and the right to identity and historical memory); **violations of rights to legal accountability and justice** (including the right to an effective remedy and the prohibition of impunity); and **violations affecting peace and security** (including structural discrimination impeding sustainable peace). These acts were not merely individual in nature but targeted collective rights and were planned and implemented by State structures.

Criminal Proceedings Initiated by the Prosecutor General's Office of the Republic of Azerbaijan

Based on archival documents, historical sources, and collected evidence, it has been established that, beginning in the early twentieth century, armed formations created under the leadership of individuals of Armenian origin carried out purposeful and systematic actions in the territory of Western Azerbaijan (present-day Armenia) aimed at committing grave crimes against the Azerbaijani civilian population in violation of fundamental principles of international law, including crimes against peace, crimes against humanity, and serious crimes against the person.

dək erməni silahlı dəstələri tərəfindən İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında 32, Eçmiədzin qəzasında 84, Novo-Bəyazid qəzasında 7 və Sürməli qəzasında 75 olmaqla, ümumilikdə 198 azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi tamamilə dağıdılmış, qeyd olunan inzibati ərazilərdə təqribən 135 min nəfər azərbaycanlı etnik mənsubiyyətinə görə qətlə yetirilmiş, zorakılıqla doğma yurdlarından qovulmuş və ya məcburi deportasiyaya məruz qalmışdır. Bu əməllər mülki əhalinin hədəf alınması, yaşayış yerlərinin sistemli şəkildə məhv edilməsi və əhalinin kütləvi şəkildə yurdundan didərgin salınması ilə müşayiət olunmuşdur.

Eyni cinayətkar niyyət və məqsədlə 1948–1953-cü illərdə keçmiş Ermənistan SSR ərazisində yaşayan 150 mindən artıq azərbaycanlı dədə-baba yurdlarından zor tətbiq edilməklə kütləvi şəkildə deportasiya edilmişdir. Deportasiya prosesi ağır və qeyri-insani şəraitdə həyata keçirilmiş, nəticədə minlərlə insan, o cümlədən yaşlılar, qadınlar və azyaşlı körpələr uzunmüddətli köçürmələr, kəskin iqlim dəyişiklikləri, fiziki zorakılıq və psixoloji sarsıntılar nəticəsində həlak olmuşdur.

Bundan əlavə, 1987–1991-ci illər ərzində qeyd olunan cinayət əməlləri planlı və koordinasiyalı şəkildə davam etdirilmiş, Ermənistanın dövlət strukturları, habelə

By March 1918, Armenian armed groups had completely destroyed 198 Azerbaijani settlements – 32 in the Iravan district of the Iravan Governorate, 84 in the Echmiadzin district, 7 in the Novo-Bayazid district, and 75 in the Surmalı district. Approximately 135,000 Azerbaijanis in these administrative territories were killed on ethnic grounds, forcibly expelled from their ancestral homes, or subjected to deportation. These acts were accompanied by the deliberate targeting of civilians, systematic destruction of settlements, and the mass displacement of the population.

With the same criminal intent and purpose, more than 150,000 Azerbaijanis residing in the territory of the former Armenian SSR were forcibly deported from their ancestral lands between 1948 and 1953. The deportations were carried out under harsh and inhuman conditions, resulting in the deaths of thousands of individuals – including elderly persons, women and young children – due to prolonged displacement, severe climatic changes, physical violence and psychological trauma.

Furthermore, between 1987 and 1991, these criminal acts were continued in a planned and coordinated manner. As a result of activities organized by Armenian State structures as well as organi-

“Qarabağ” və “Krunk” adlı təşkilatlar tərəfindən təşkil olunan fəaliyyətlər nəticəsində Qərbi Azərbaycanın 185 yaşayış məntəqəsindən 300 minədək azərbaycanlı öz evlərindən və mülklərindən zorla qovulmuş, sistemli təqibə və etnik təmizləməyə məruz qalmışdır. Həmin dövrdə 216 azərbaycanlı mülki şəxs erməni silahlı qüvvələri tərəfindən xüsusi amansızlıqla, qəsdən və yalnız milli mənsubiyyətlərinə görə öldürülmüşdür.

Qeyd olunan faktlar üzrə beynəlxalq cinayət hüququnun norma və prinsiplərində, o cümlədən soyqırımı, əhalinin deportasiyası, təqib və mülki əhaliyə qarşı yönəlmiş zorakı əməllərin tərkib əlamətləri mövcud olduğuna görə Qərbi Azərbaycan İcması, Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi və Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyası tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğuna rəsmi müraciətlər edilmişdir.

Bu müraciətlər əsasında Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun İstintaq İdarəsində 30 mart 2023-cü il tarixdə 1987–1991-ci illərdə Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara qarşı törədilmiş etnik təmizləmə və zorakılıq əməlləri ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcələsinin 103-cü (soyqırımı), 107-ci

zations known as “Karabakh” and “Krunk”, up to 300,000 Azerbaijanis were forcibly expelled from 185 settlements in Western Azerbaijan, subjected to systematic persecution and ethnic cleansing. During that period, 216 Azerbaijani civilians were deliberately killed with particular cruelty by Armenian armed forces solely on account of their national identity.

In view of the existence of the constituent elements of international crimes – such as genocide, deportation of population, persecution, and violent acts directed against civilians – under the norms and principles of international criminal law, the Western Azerbaijan Community, the State Committee for Refugees and Internally Displaced Persons, and the State Commission on Prisoners of War, Hostages and Missing Persons submitted formal appeals to the Prosecutor General’s Office of the Republic of Azerbaijan.

On the basis of these appeals, on March 30, 2023 the Investigation Department of the Prosecutor General’s Office instituted criminal proceedings under Articles 103 (genocide), 107 (deportation or forcible transfer of population), 109 (persecution), 120.2.4 (intentional murder with particular cruelty), and 120.2.7 (intentional murder of two or more persons) of the Criminal Code of

(əhalinin deportasiyası və ya məcburi köçürülməsi), 109-cu (təqib), 120.2.4-cü (xüsusi amansızlıqla qəsdən adamöldürmə) və 120.2.7-ci (iki və ya daha çox şəxsi qəsdən öldürmə) maddələri ilə cinayət işi başlanılmışdır.

İstintaqın əsas məqsədi Ermənistan və onun havadarları tərəfindən Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlı əhaliyə qarşı əsrlər boyu törədilmiş cinayətlərin müəyyən edilməsi, sübuta yetirilməsi, milli və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun sənədləşdirilməsi, habelə mümkün təqsirkar şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsidir.

Cinayət işi üzrə xüsusi istintaq qrupu yaradılmış, tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılması və sübut bazasının möhkəmləndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanasına, Milli Elmlər Akademiyasına, Dövlət Statistika Komitəsinə, Qərbi Azərbaycan İcmasına, Milli Arxiv İdarəsinə, Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri QSC-yə və digər aidiyyəti qurumlara rəsmi sorğular göndərilmiş, əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanlara müvafiq tapşırıqlar verilmişdir.

İstintaq çərçivəsində Qərbi azərbaycanlılara qarşı törədilmiş cinayət əməlləri şərti olaraq dörd mərhələyə: 1905–1907, 1918–1920, 1947–1953 və 1987–1991-ci illə-

the Republic of Azerbaijan in relation to ethnic cleansing and violent acts committed against Azerbaijanis in the territory of Armenia during 1987–1991.

The primary objective of the investigation is to identify, substantiate and document, in accordance with national and international legal standards, crimes committed over centuries against the Azerbaijani population in Western Azerbaijan by Armenia and its supporters, and to ensure that possible perpetrators are brought to criminal responsibility.

A special investigative group has been established. In order to uncover historical truths and strengthen the evidentiary base, official requests have been sent to the Presidential Library of the Administrative Department of the President of the Republic of Azerbaijan, the National Academy of Sciences, the State Statistics Committee, the Western Azerbaijan Community, the National Archives Administration, Azerbaijan Television and Radio Broadcasting CJSC, and other relevant institutions. Instructions have also been issued to operational-search bodies.

Within the framework of the investigation, crimes committed against Western Azerbaijanis have been provisionally divided into four stages: 1905–1907, 1918–1920, 1947–1953 and 1987–1991.

rə bölünmüşdür. Həmin mərhələlərin hər birində azərbaycanlı mülki əhalinin kütləvi qətlə və məcburi köçkünlüyə məruz qalması faktlarının sübuta yetirilməsi istiqamətində işlər davam etdirilir.

2023-cü ildən etibarən aparılan istintaq tədbirləri nəticəsində yerli və xarici arxivlərdən əldə edilmiş sənədlər, o cümlədən müxtəlif ölkələrin arxiv fondlarında saxlanılan, beynəlxalq mətbuatda dərc olunmuş, deportasiya, qətlə və etnik təmizləmə faktlarını təsdiq edən materiallar cinayət işinin materiallarına əlavə edilmişdir. Xarici dövlətlərə hüquqi yardım barədə müraciətlər göndərilmiş, bir sıra mühüm sübutlar əldə olunmuşdur.

Hazırkı mərhələdə istintaq materialları ilə 216 nəfərin qətlə yetirilməsi faktı müəyyən edilmiş, 7000 nəfərədək şəxs dindirilmiş və zərərçəkən qismində tanınmışdır. Vəfat etmiş şəxslərin hüquqi varisləri qanunvericiliyə uyğun olaraq zərərçəkənin hüquqi varisi kimi tanınmışdır. Cinayət işinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu günədək ayrı-ayrı qurumlarda və tədqiqatçılarda mövcud olmuş sübutlar vahid hüquqi çərçivədə birləşdirilir və sistemli şəkildə sənədləşdirilir.

Eyni zamanda bu sahədə tədqiqat aparmış tarixçi, dilçi və digər mütəxəssislər cinayət təqibi prosesinə cəlb olunmuş, onların rəy və elmi

Work is ongoing to substantiate the facts of mass killings and forced displacement of Azerbaijani civilians during each of these stages.

As a result of investigative measures carried out since 2023, documents obtained from domestic and foreign archives – including materials preserved in archival funds of various countries and published in the international press confirming deportations, massacres and ethnic cleansing – have been added to the case file. Requests for legal assistance have been sent to foreign States, and significant evidence has been obtained.

At the present stage, the investigation has established the killing of 216 persons; up to 7,000 individuals have been questioned and recognized as victims. The legal heirs of deceased persons have been recognized as successors of the victims in accordance with the law. The significance of the criminal case lies in the fact that evidence previously scattered across different institutions and researchers is now being consolidated within a unified legal framework and systematically documented.

Historians, linguists and other experts who have conducted research in this field have also been involved in the criminal proceedings, and their opinions and academic findings have been incorporated into

əsaslandırılmaları iş materiallarına əlavə edilmişdir. Bu istiqamətdə istintaq tədbirləri davam etdirilir.

Toplanmış sübutların həcmi, hüquqi keyfiyyəti və beynəlxalq hüquq normalarına uyğunluğu nəzərə alınarsa, proqnozlaşdırmaq olar ki, Baş Prokurorluq tərəfindən başlanılmış cinayət işi gələcək mərhələdə Ermənistan və onunla əlaqəli struktur və şəxslər tərəfindən Qərbi Azərbaycan ərazisində azərbaycanlı mülki əhaliyə qarşı törədilmiş əməllərin beynəlxalq cinayətlər kimi tanınması üçün mötəbər hüquqi əsas formalaşdıracaqdır. Bu cinayət işi beynəlxalq məhkəmə instansiyalarına müraciət edilməsi, universal yurisdiksiya mexanizmlərinin işə salınması, təqsirkar şəxslərin beynəlxalq səviyyədə hüquqi məsuliyyətə cəlb edilməsi, habelə qurbanların hüquqlarının tanınması və tarixi ədalətin bərpası baxımından fundamental hüquqi nəticələr doğuracaqdır.

the case materials. Investigative measures in this direction continue.

Taking into account the scope, legal quality and conformity of the collected evidence with international legal norms, it can be anticipated that the criminal case initiated by the Prosecutor General will, at a subsequent stage, establish a solid legal basis for recognizing as international crimes the acts committed against the Azerbaijani civilian population in the territory of Western Azerbaijan by Armenia and affiliated structures and individuals. This criminal case may produce fundamental legal consequences, including recourse to international judicial bodies, activation of universal jurisdiction mechanisms, holding perpetrators internationally accountable, and ensuring recognition of victims' rights and the restoration of historical justice.

NƏTİCƏ
CONCLUSION

Azərbaycan cəmiyyəti üçün qayıdış hüquqlarının aktuallığı ən azı azərbaycanlıların indiki Ermənistandan zorla çıxarılmasının tarixi qədərdir. Faktiki olaraq Ermənistan “əhali yoxdursa, problem yoxdur” yanaşmasından çıxış edərək Azərbaycan xalqına qarşı zorakı və sistemli şəkildə etnik təmizləmə siyasəti aparmışdır. Ermənistanın keçmiş prezidenti Levon Ter-Petrosyanın 1993-cü il iyulun 23–24-də “Yerkrapa” könüllülər birliyinin toplantısında çıxışı zamanı 1987–1991-ci illərdə indiki Ermənistandan azərbaycanlıların zorla və sistemli şəkildə çıxarılmasını etiraf etmişdir.

Ermənistan adlanan ərazidə azərbaycanlılara məxsus olan tarixi və mədəni irs, o cümlədən məscidlər və qəbiristanlıqlar kütləvi şəkildə dağıdılıb, yer adları dəyişdirilib, azərbaycanlılara qarşı sistemli xarakterli irqi ayrı-seçkilik həyata keçirilib. Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmədə və digər cinayətlərdə iştirak etmiş şəxslər və onların əməlləri Ermənistanda dövlət səviyyəsində şöhrətləndirilib.

Qərbi Azərbaycan İcması 1989-cu ildə yaradılmış Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyətinin hüquqi varisi olmaqla indiki Ermənistandan zorla çıxarılmış azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarına qayıdış hüquqlarının tanınması, bu məsələyə

For Azerbaijani society, the relevance of the right of return is at least as longstanding as the history of the forced expulsion of Azerbaijanis from present-day Armenia. In fact, Armenia pursued a violent and systematic policy of ethnic cleansing against the Azerbaijani people, guided by the approach that “if there is no population, there is no problem”. Former President of Armenia Levon Ter-Petrosyan, in his speech delivered on July 23–24, 1993 at a meeting of the “Yerkrpah” Volunteer Union, acknowledged that Azerbaijanis were forcibly and systematically expelled from present-day Armenia during the years 1987–1991.

The historical and cultural heritage belonging to Azerbaijanis in the territory known as Armenia, including mosques and graveyards, was massively destroyed; place names were changed; and systematic racial discrimination was carried out against Azerbaijanis. Individuals who participated in the ethnic cleansing and other crimes against Azerbaijanis, as well as their actions, were glorified at the State level in Armenia.

As the legal successor of the Azerbaijan Refugee Society established in 1989, the Western Azerbaijan Community is engaged in efforts to secure recognition of the right of return of Azerbaijanis forcibly

beynəlxalq ictimai diqqətin artırılması və bir çox başqa məsələlərlə məşğul olur. İcmanın qəbul etdiyi “İndiki Ermənistan ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların təhlükəsiz və ləyaqətli şəkildə, sülh yolu ilə geriyyə qayıtmasının təmin edilməsi barədə konsepsiya” – Qayıdış Konsepsiyası indiki Ermənistan ərazisindən zorla çıxarılmış azərbaycanlıların geriyyə qayıtması üçün İcmanın həyata keçirdiyi fəaliyyətin məqsədləri, prinsipləri, hazırlıq və icra tədbirləri üçün ümumi çərçivəni müəyyənləşdirir, beynəlxalq hüquqa, aidiyyəti dövlətdaxili hüquqa, tarixi faktlara əsaslanır, ədalətin və sülhün bərqərar olunmasına xidmət edir.

Beynəlxalq hüquqda insan hüquqları məsələsini tənzimləyən prinsiplər və qaydalar məcmuəsi beynəlxalq insan hüquqları hüququ kimi tanınır. Bu hüquqların əsasında BMT-nin Nizamnaməsi (1945); Preambula və Art. 1(3), 13(b), 55(c), 62(2) və 76(c), Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (1948), İnsan Hüquqları üzrə iki Beynəlxalq Pakt (1966): Mülki və Siyasi Hüquqlar üzrə Beynəlxalq Pakt, İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və ixtisaslaşmış qurumlar çərçivəsində hazırlanmış digər sənədlər dayanır.

Qaçqınlar – irqi mənsubiyyətinə, dini etiqadına, vətəndaşlığına,

expelled from present-day Armenia to their historical homeland, to raise international awareness of this issue, and to address a number of related matters. The “Concept on Ensuring the Safe, Dignified and Peaceful Return of Azerbaijanis Expelled from the Territory of Present-Day Armenia” (the Return Concept), adopted by the Community, establishes a general framework for the objectives, principles, preparatory measures and implementation steps of the Community’s activities aimed at ensuring return. It is grounded in international law, relevant domestic law and historical facts, and serves the cause of justice and peace.

The body of principles and rules regulating human rights at the international level is known as international human rights law. Its foundations include the Charter of the United Nations (1945), the Preamble and Articles 1(3), 13(b), 55(c), 62(2) and 76(c), the Universal Declaration of Human Rights (1948), the two International Covenants on Human Rights (1966), the International Covenant on Civil and Political Rights and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, as well as other instruments adopted within the framework of the United Nations and its specialized agencies.

Refugees are persons who, owing

müəyyən sosial qrupa mənsub olmasına və ya siyasi əqidəsinə görə təqiblərin qurbanı olmaqdan əsaslı qorxduğu üçün vətəndaşı olduğu ölkədən kənar qalan və həmin qorxu üzündən bu ölkənin himayəsindən istifadə edə bilməyən və ya istifadə etmək istəməyən və yaxud müəyyən vətəndaşlığı olmadığı halda öz daimi yaşadığı ölkəsindən kənar qalan, həmin qorxu üzündən oraya qayıda bilməyən və ya qayıtmaq istəməyən şəxslərdir.

Qaçqınların öz evlərinə və mülklərinə qayıtmaq hüququ beynəlxalq hüququn dörd ayrı müddəasında öz əksini tapır: *qaçqınlar hüququ, dövlət varisliyinə tətbiq edilən vətəndaşlıq hüququ, humanitar hüquq və insan hüquqları hüququ*.

Beynəlxalq hüquqa əsasən, ümumən məcburi qovulma üçün yeganə düzgün nizamlayıcı vasitə geri qayıtmaq hüququnun həyata keçirilməsidir.

“Pinheiro Prinsipləri” qaçqınlar və köçkünlər üçün mənzil və əmlakın bərpası ilə bağlı prinsiplər, yerindən edilmiş şəxslərin əvvəlki evlərindən, torpaqlarından, əmlaklarından və ya adət etdikləri yaşayış yerlərindən qanunsuz və ya haqsız şəkildə məhrum olmalarına səbəb olmuş vəziyyətlərdə, müvafiq milli və beynəlxalq iştirakçılara hüquqi və texniki məsələlərdə kömək etməyi hədəfləyir.

to a well-founded fear of being persecuted on grounds of race, religion, nationality, membership of a particular social group or political opinion, are outside the country of their nationality and are unable or, owing to such fear, unwilling to avail themselves of the protection of that country; or who, not having a nationality and being outside the country of their former habitual residence, are unable or, owing to such fear, unwilling to return to it.

The right of refugees to return to their homes and property is reflected in four distinct branches of international law: *refugee law, nationality law in the context of State succession, humanitarian law, and human rights law*.

Under international law, the only legitimate remedy for forced expulsion is, in general terms, the implementation of the right of return.

The “Pinheiro Principles” on housing and property restitution for refugees and displaced persons aim to assist national and international actors in addressing legal and technical issues arising from situations in which displaced persons have been unlawfully or arbitrarily deprived of their former homes, lands, properties or places of habitual residence.

The “4R” strategy – repatriation,

Qaçqınların geri dönüşünün normal şəraitdə və şərtlər daxilində baş tutmasını təmin etmək üçün yaradılmış 4R hərəkət üsulu Qərbi azərbaycanlılar üçün də tətbiq oluna bilər.

Təcrübə göstərir ki, qayıdış hüququ sülhə təhlükə deyil, əksinə, ədalətli və qalıcı sülhün hüquqi əsası kimi qəbul edilməlidir. Beynəlxalq prezidentlər qayıdış hüququnun tanınmasını avtomatik və kütləvi fiziki qayıdış anlamına yox, hüquqi statusun tanınmasının, mülkiyyət hüquqlarının davamlılığının təsdiqinin və qayıdışın mümkün formalarının hüquqi çərçivəyə salınmasının, dünyanın başqa yerlərində tətbiq olunan qayıdış hüququnun və prinsiplərin müstəqil və beynəlxalq elementlərə malik mexanizmlərin yaradılmasının Qərbi azərbaycanlılar üçün də keçərli olduğunu nəzərdə tutur.

Ermənistanın müstəqilliyi haqqında bəyannaməyə görə Ermənistan Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin prinsiplərini rəhbər tutur, belə olan halda həm dövlətdaxili hüquqa, həm də beynəlxalq hüquqa əsasən Ermənistan Bəyannamə ilə üzərinə düşən öhdəlikləri yerinə yetirməyə, yəni həm də azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarına ləyaqətli və təhlükəsiz qayıdışını təmin etməyə borcludur. Ermənistan hökumətinin üzərinə azərbaycanlıların qayıdışını dövlətin təhlükəsizliyinə, demoq-

reintegration, rehabilitation and reconstruction – developed to ensure that refugee return takes place under normal and sustainable conditions, may also be applied in the context of Western Azerbaijanis.

Practice demonstrates that the right of return should not be perceived as a threat to peace; on the contrary, it should be regarded as the legal foundation of a just and lasting peace. International precedents show that recognition of the right of return does not automatically imply immediate and mass physical return; rather, it entails recognition of legal status, confirmation of the continuity of property rights, and the establishment of legal frameworks for possible forms of return. Mechanisms incorporating independent and international elements – similar to those applied elsewhere in the world – may likewise be relevant in the case of Western Azerbaijanis.

According to the Declaration of Independence of Armenia, the Republic of Armenia is guided by the principles of the Universal Declaration of Human Rights. Accordingly, under both domestic and international law, Armenia is obliged to fulfil the commitments it has undertaken, including ensuring the safe and dignified return of Azerbaijanis to their ancestral lands. International law imposes positive obligations

rafik vəziyyətin dəyişiləcəyinə və ictimai asayişin pozulacağına dair əsassız arqumentlərlə inkar etmək deyil, qayıdış hüquqlarını sülh yolu ilə təhlükəsiz və ləyaqətli şəkildə təmin etmək, bununla bağlı Qərbi Azərbaycan İcmasının nümayəndələri ilə birbaşa dialoqun qurulması kimi müsbət öhdəliklər beynəlxalq hüquq əsasında yüklənir.

Avropa Məhkəməsinin zamana görə yurisdiksiyası kontekstində qeyd etmək olar ki, bu halda Ermənistanın Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasını ratifikasiyasından və məhkəmənin yurisdiksiyasını tanımasından əvvəl baş verən, lakin bu günədək davam edən uzanan hüquq pozuntusu vardır. Məhkəmənin təcrübəsinə əsasən bu pozuntulara “uzanan hüquq pozuntusu” statusu verilməli və buna əsasən qarşı tərəfin “ratione temporis”lə bağlı ola biləcək etirazı rədd edilməlidir.

Qərbi azərbaycanlılara qarşı beynəlxalq hüququn əsas insan hüquqlarının pozulması, kollektiv hüquqların pozulması, mülkiyyət və yaşayış hüquqlarının pozulması, mədəni və dini hüquqların pozulması, hüquqi məsuliyyət və ədalət hüquqları, Sülh və təhlükəsizlik kontekstində pozuntular kateqoriyaları üzrə yolverilməz cinayət hesab olunan, sistemli xarakter daşıyan və dövlət strukturları tərə-

on the Armenian Government – not to deny the return of Azerbaijanis on unfounded grounds such as alleged threats to State security, demographic change or public order – but to ensure the peaceful, safe and dignified realization of return rights and to engage in direct dialogue with representatives of the Western Azerbaijan Community in this regard.

In the context of the European Court of Human Rights’ temporal jurisdiction, it may be stated that the present situation involves a continuing violation that began prior to Armenia’s ratification of the European Convention on Human Rights and recognition of the Court’s jurisdiction, but has persisted to this day. In accordance with the Court’s jurisprudence, such violations should be characterized as “continuing violations”, and any objection by the respondent State based on “ratione temporis” should therefore be dismissed.

The policy pursued against Western Azerbaijanis constitutes an impermissible, criminal and systematic course of conduct under international law, planned and implemented by State structures, targeting not only individual but also collective rights. It encompasses violations of fundamental human rights, collective rights, property and residence rights, cultural and religious rights, rights to legal accountability and justice, as well

findən planlaşdırılaraq icrası təmin edilən, yalnız fərdi deyil, kollektiv hüquqların məhvini hədəfləyən hüquqazidd siyasət həyata keçirilib. Buna görə də öz ata-baba yurdlarından didərgin salınmış azərbaycanlılara fərdi şəkildə fiziki qayidiş, mülkiyyətin bərpası və ya ədalətli kompensasiya kimi alternativlər könüllü seçim əsasında təqdim edilməlidir.

Arxiv sənədlərinə, tarixi mənbələrə və toplanmış sübutlara əsasən müəyyən edilmişdir ki, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq erməniə-silli şəxslərin rəhbərliyi ilə yaradılmış silahlı birləşmələr tərəfindən Qərbi Azərbaycan ərazisində (indiki Ermənistan) yaşayan azərbaycanlı mülki əhaliyə qarşı beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərini pozan, sülh və insanlıq əleyhinə, habelə şəxsiyyət əleyhinə ağır cinayətlərin törədilməsinə yönəlmiş məqsədyönlü və sistemli hərəkətlərin icrasına başlanılmışdır. Qeyd olunan faktlar üzrə Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun İstintaq İdarəsində 30 mart 2023-cü il tarixdə 1987–1991-ci illərdə Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara qarşı törədilmiş etnik təmizləmə və zorakılıq əməlləri ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin müvafiq (103, 107, 109 və s.) maddələri ilə cinayət işi başlanılmışdır.

as violations affecting peace and security. Therefore, Azerbaijanis who were displaced from their ancestral homes should be offered, on a voluntary basis, alternatives such as individual physical return, restitution of property, or fair compensation.

Based on archival documents, historical sources and collected evidence, it has been established that, beginning in the early twentieth century, armed formations created under the leadership of individuals of Armenian origin initiated purposeful and systematic actions against the Azerbaijani civilian population residing in Western Azerbaijan (present-day Armenia), aimed at committing grave crimes in violation of fundamental principles of international law, including crimes against peace, crimes against humanity and serious crimes against the person. In relation to these facts, on March 30, 2023 the Investigation Department of the Prosecutor General's Office of the Republic of Azerbaijan instituted criminal proceedings under the relevant provisions of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan (including Articles 103, 107, 109 and others) concerning acts of ethnic cleansing and violence committed against Azerbaijanis in the territory of Armenia during 1987–1991.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

/ REFERENCES

İndiki Ermənistan ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların təhlükəsiz və ləyaqətli şəkildə, sülh yolu ilə geriyə qayıtmasının təmin edilməsi barədə konsepsiya – QAYIDIŞ KONSEPSİYASI, Bakı, 2023. https://westaz.org/storage/postFile/2025_Qayidish-Konsepsiyasi_05-11-2025_12-10-34.pdf

Ramin Qaraqurbanlı, “*Beynəlxalq sülh və əməkdaşlıq şəraitində qayıdış hüququ*” adlı beynəlxalq elmi konfransda “*Qayıdış hüququ: regional təhlükəsizlik və beynəlxalq-hüquqi məsələlər*” mövzusunda çıxışdan. <https://westaz.org/az/xeber/beynelxalq-sulh-ve-emekdasliq-seraitinde-qayidis-huququ-adli-beynelxalq-elmi-konfrans-kecirilib>

Boling, G. J. (2001). *Palestinian refugees and the right of return: An international law analysis*. Badil Resource Center for Palestinian Residency and Refugee Rights

Cox, M. (2008). *The right to return home: International intervention and ethnic cleansing in Bosnia and Herzegovina*. *International and Comparative Law Quarterly*, 57(3), 599–630. <https://doi.org/10.1017/S0020589308000392>

Pinheiro Principles. (2005, June). *Principles on housing and property restitution for refugees and displaced persons*. UN Sub-Commission on the Promotion and Protection of Human Rights

Rosand, E. (1998). *The right to return under international law following mass dislocation: The Bosnia precedent?* *Michigan Journal of International Law*, 19(4), 1091–1139. <https://repository.law.umich.edu/mjil/vol19/iss4/3>

The right to return of refugees in international law: The case study of Bosnia and Herzegovina. (2013). United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR). <https://www.unhcr.org/sites/default/files/legacy-pdf/520a4cf9.pdf>

The right to return and its practical application. (n.d.). Palestine Refugee ResearchNet (PRRN), McGill University. <https://prrn.mcgill.ca/research/papers/agterhuis.pdf>

Dizayn

İslam Əlizadə
Fəxriyyə Məmmədova

Koordinatorlar:

Sənan Əhməd
Ülviyyə Allahverdiyeva

Kitab “**Azərbaycan–Türkiyə Evi**”

İctimai Birliyinin maliyyə dəstəyi ilə nəşr edilmişdir.

Design:

İslam Alizada
Fəxriyyə Məmmədova

Coordinators:

Sanan Ahmad
Ulviyya Allahverdiyeva

This book was published with the financial support of the
“**Azerbaijan–Turkey House**” Public Union.

Bakı – Baku – 2026